

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Факультет педагогіки і психології

Кафедра соціальної роботи та соціальної педагогіки

Кваліфікаційна робота

на тему:

**«ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З
ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ»**

Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»
(Спеціальність: 231 Соціальна робота)

ВИКОНАЛА:

Студентка СР-48

Кондратюк Ольга Романівна

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор педагогічних наук, професор

Калаур Світлана Миколаївна

Робота захищена з оцінкою:

«_____» («_____»)

Тернопіль 2026

АНОТАЦІЯ

Кондратюк Ольга Романівна «Особливості роботи соціального працівника з профілактики агресивної поведінки підлітків» бакалаврська робота – Тернопіль 2026. 65 с.

Досліджувалися теоретичні та практичні аспекти організації соціальної роботи з підлітками, які мають підвищений рівень агресії з метою її профілактики.

Об'єкт дослідження – профілактика агресивної поведінки підлітків.

У роботі досліджено сутність агресії як соціального та психолого-педагогічного явища, представлено психолого-педагогічну характеристику агресивної поведінки підлітків, а також проаналізовано основні причини появи агресивності у підлітків. Проведено емпіричне дослідження організації соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків, а також визначено практичні шляхи організації профілактичної роботи з агресивними підлітками. На основі отриманих даних розроблено програму профілактики агресивної поведінки у підлітків, а також визначено перспективи її реалізації у професійній діяльності соціального працівника.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, підліткова агресія, профілактика, робота соціального працівника з профілактики підліткової агресії.

ABSTRACT

Kondratyuk Olga Romanivna "Features of the work of a social worker in the prevention of aggressive behavior of adolescents" bachelor's thesis – Ternopil 2026. 81 p.

The theoretical and practical aspects of organizing social work with adolescents who have an increased level of aggression for the purpose of its prevention were studied.

The object of the study is the prevention of aggressive behavior of adolescents.

The work explores the essence of aggression as a social and psychological and pedagogical phenomenon, presents the psychological and pedagogical characteristics of aggressive behavior of adolescents, and also analyzes the main reasons for the emergence of aggressiveness in adolescents. An empirical study of the organization of socio-pedagogical prevention of aggressive behavior of adolescents was conducted, and practical ways of organizing preventive work with aggressive adolescents were also identified. Based on the data obtained, a program of socio-pedagogical prevention of aggressive behavior in adolescents was developed, and the prospects for its implementation in the professional activities of a social worker were also identified.

Keywords: aggression, aggressive behavior, adolescent aggression, prevention, work of a social worker on the prevention of adolescent aggression.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ	9
1.1. Сутність агресії як соціального та психолого-педагогічного явища	9
1.2. Психолого-педагогічна характеристика агресивної поведінки підлітків її класифікація та особливості	14
1.3. Агресія як поведінка підлітка, що відхиляється від норми та основні причини її появи	20
Висновки до першого розділу	25
РОЗДІЛ 2. Практичні шляхи організації профілактики агресивної поведінки підлітків соціальним працівником	27
2.1. Організація соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків	27
2.2. Практичні шляхи організації профілактичної роботи соціального працівника з агресивними підлітками	33
2.3. Організація і методика проведення експериментального дослідження та його результати	39
Висновки до другого розділу	45
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49
ДОДАТКИ	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. У зв'язку із початком російсько-української війни суттєво зріс рівень агресії серед усіх верств населення. Однак варто акцентувати увагу на тому, що саме підлітки є особливо агресивними. Цей факт підсилюється віковою кризою та загостренням внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі. Під час вирішення особистісних проблем підлітки часто застосовують агресивні дії. Підвищена агресивність підлітків є однією з найбільших гострих соціально-педагогічних проблем не лише для освітян (соціальних педагогів, практичних психологів), але й для соціальних працівників, а також і для самих підлітків та їх батьків. Агресія доволі часто, призводить до девіацій, а також може стати причиною делінквентної поведінки.

Перетворення агресії на особистісну якість засвідчує деформацію особистісного розвитку та становить серйозну небезпеку як для самого підлітка, так і для його оточення. Підвищений рівень агресії відволікає підлітка від позитивних справ, підвищує рівень конфліктності й погіршує морально-психологічний клімат в колективі, детермінує негативні міжособистісні взаємини в освітньому закладі, негативно впливає на якість самореалізації та дезорганізує діяльність усієї групи. Відзначимо, що ті чи інші форми агресії характерні для більшості осіб підліткового віку, однак у певній категорії агресія не лише зберігається у подальшому житті, але й розвивається й трансформується у стійку якість особистості. Агресія має вагомий вплив на процес соціалізації, знижує особистісний потенціал, утруднює процес комунікації з ровесниками.

Виходячи із наведених аргументів, збільшення кількості підлітків, схильних до агресивної поведінки, ставить на перший план завдання вивчення соціальних чинників, які лежать в основі проявів агресії. З метою надання кваліфікованої допомоги соціальним працівником агресивним підліткам доцільно якісно організувати профілактичну роботу. Для того, щоб зменшити негативні наслідки агресивної поведінки, необхідно з'ясувати сутність агресії та

дослідити її форми, а також спрогнозувати найбільш перспективні форми, методи і прийоми, які будуть мати позитивний вплив на її профілактику.

У ході дослідження встановлено, що у наукових дослідженнях (Видра, 2011; Карпенко, 2014; Поліщук&Слозанська, 2014) висвітлено теоретико-методологічні засади прояву агресії у підлітків; у напрацюваннях (Гулевич, 2010; Дронова, 2011; Кононеко, 2020; Лящук, 2008; Настюк, 2011; Чаговець, 2004) представлено особливості агресивності підлітків у контексті схильності до ризику; іноземні науковці (Dancanson, 1999; Olweus, 1993) розкривають індивідуальні характеристики агресивних підлітків. У публікаціях (Гайдук, 2011; Жизномірська, 2005; Кравчук, 2007) охарактеризовано гендерні аспекти агресивної поведінки підлітків. Інформативними для нашого бакалаврського дослідження є праці (Гарасимів, 2006; Романова, 2010; Сеага, 2019; Тимофієнко, 2014), які висвітлюють основні мотиви прояву агресивної поведінки підлітків. У соціальних напрацюваннях (Kalaaur, 2022; Волошенко, 2019; Гайдамашко, 2013) представлено зміст профілактичної роботи соціального працівника з агресивними підлітками.

Однак, аналіз розробленості проблеми профілактики агресивної поведінки підлітків у науковій літературі підтвердив, що нині накопичено теоретичний і методологічний матеріал, який не в повній мірі розкриває сутність, особливості, причини й наслідки цього явища. При цьому у вітчизняному соціально-педагогічному просторі немає окремих практичних розробок комплексного інструментарію для організації профілактики агресивної поведінки підлітків, який би міг здійснювати соціальний працівник.

Отже, актуальність обраної теми визначається потребою комплексного осмислення теоретичних засад і практичних механізмів надання соціальних послуг у площині профілактики агресії для підлітків.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності соціальної програми профілактики агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження профілактика агресивної поведінки підлітків.

Предметом дослідження виступають особливості організації профілактики з агресивними підлітками у професійній діяльності соціального працівника.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати сутність наукових дефініцій «агресія», «агресивність».
2. Дослідити зміст, ознаки, особливості та причин прояву агресивної поведінки підлітків.
3. Визначити зміст і особливості організації соціальним працівником профілактики агресивної поведінки підлітків.
4. Розробити соціальну програму профілактики агресивної поведінки у середовищі підлітків.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз соціальних, психологічних і педагогічних праць з досліджуваної проблеми для визначення сутності, змісту та особливостей прояву агресивної поведінки; систематизація й узагальнення теоретичних положень, аналіз та синтез для визначення основних дефініцій дослідження й обґрунтування теоретико-методологічних питань використання профілактичних методик під час роботи з агресивними підлітками; *емпіричні* – анкетування, опитування, бесіди, спостереження, тестування для дослідження стану агресивної поведінки підлітків. Провідним методом обрано педагогічний експеримент, що охоплював констатувальний та формувальний етапи. Використання даних методів дозволило розглянути факти агресії у всій складності їх взаємозв'язків і дало реальну змогу перевірити результати ефективності профілактичної діяльності з агресивними підлітками.

Теоретичне значення дослідження полягає у систематизації сучасних підходів до організації соціальної роботи з підлітками, яким притаманний підвищений рівень агресії та уточненні практичних шляхів організації профілактичної діяльності соціальним працівником.

Практичне значення роботи полягає у розробці й упровадженні в профілактичну роботу з підлітками інноваційних форм і методів, що знижують рівень агресивності. Запропоновано інструментарій для діагностики агресивної

поведінки підлітків. Підготовлено тренінг «СТОП-БУЛІНГ» та розроблено портфоліо для соціального педагога та соціального працівника з організації профілактики агресивної поведінки підлітків.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 68 сторінок, основний текст – 46 сторінок, містить 1 рисунок, 5 таблиць та 3 додати на 12 сторінках. Список використаних джерел налічує 63 найменувань (6 іноземними мовами).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність агресії як соціального та психолого-педагогічного явища

Проблема агресії потребує різнобічного аналізу. У наукових дослідженнях з психології, педагогіки та соціальної роботи запропоновано доволі велику кількість підходів до трактування змістової сутності даної дефініції. Нам імponує визначення терміну, яке представив Т. Дуткевич як «будь-якої форми поведінки, яка спрямована на населення образи або скоєння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного звернення» (Дуткевич, 2012, с. 38). Цікавою є думка В. Кириченка, який декларує, що агресія є водночас деструктивним чинником, а також і володіє позитивним ефектом для соціалізації особистості (Кириченко, 2002). Для більш ґрунтового вивчення сутності агресії, ми провели аналіз цієї дефініції

Таблиця 1.1.

Підходи до розуміння сутності та змісту агресії у психологічній площині

№	Автор	Сутність терміну
1	В. Войтко (Психологічний словник, 1982)	Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективним переживаннями – гніву, злості, прагненням заподіяти іншому травму (фізично чи морально)
2	В. Шарап, (Шарап, 2004)	Демонстрація переваги в силі або застосування сили по відношенні до окремої людини або цілої групи
3	О. Степанов, (Психологічна енциклопедія, 2006)	Спрямована поведінка, яка носить деструктивний характер, яка не вкладається у суспільні норми, а спричиняє фізичну шкоду та завдає напруженість і дискомфорт, а також призводить до страху та пригнічує людину, яка цього не бажає
4	Т. Алексеєнко, (Соціальна педагогіка: 2009)	Цілеспрямована поведінка деструктивного спрямування, яка суперечить нормам і правилам співіснування, наносить шкоду й викликає негативні емоції
5	Г. Васянович, (Васянович, 2012)	Будь які дії, що використовуються з наміром нанесення шкоди іншій людині або для досягнення своїх цілей за рахунок інших людей

Як бачимо у табл. 1.1 наведено доволі різні трактування сутності агресії як наукової категорії. Представлені відмінності у розумінні агресії можна пояснити певними науковими концепціями їхніх авторів, а також власними позиціями та ціннісними орієнтаціями науковців. Однак, можемо констатувати, що наведені визначення володіють спільними рисами та характеристиками, які описують агресію як деструктивну поведінку особистості, яка руйнує конструктивну взаємодію.

Варто наголосити на тому, що агресію доволі ґрунтовно описують педагоги. У нашому розумінні їх погляди є фундаментальними для нашого бакалаврського дослідження, тому розглянемо їх більш ґрунтовніше у певному хронологічному порядку.

Так, нам імponує баченні І. Зверєвої, яка наголошує на тому, що агресія передбачає вороже ставлення, яке не має об'єктивного пояснення (*Соціальна педагогіка: мала енциклопедія*, 2008). До прикладу, В. Кремень доводить, що агресію доцільно розглядати як деяку специфічну форму дій, що завдає шкоди іншій людині (*Енциклопедія освіти*, 2008). Цікаве визначення ми знайшли у підручнику Енциклопедії для фахівців соціальної сфери, де автори констатують, що агресія передбачає деструктивні дії (*Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*, 2013). Поділяємо позицію Т. Червоної, яка відзначає, що агресію доцільно трактувати як негативну фізичну поведінку, яка безпосередньо спрямована на нанесення шкоди іншій людині, або такі дії, які призводять до руйнування (*Діагностика та корекція агресивності у дітей*, 2014). У психолого-педагогічному словнику під авторством О. Шарпан зроблено наголос на тому, що агресію, з педагогічної точки зору, необхідно розглядати як усвідомлений негативний поведінковий акт однієї людини, що спрямований на нанесення фізичної шкоди чи руйнування іншій людині, яка цього не бажає (*Сучасний психолого-педагогічний словник*, 2016).

Із наведених трактувань можемо зробити висновок про те, що як психологічні трактування (табл. 1.1) так і педагогічні трактування мають доволі багато спільних аспектів, адже наголошують, що агресія передбачає

деструктивну поведінку, яка характеризується нанесенням зумисної шкоди іншій людині.

У ході проведеного аналізу ми дійшли до висновку, що:

- основним підґрунтям агресії виступає підвищена фізична активність людини, яка цілеспрямовано задовольняє бажання самостверджуватися за рахунок іншої людини;

- головні прояви агресії базуються на використанні фізичної сили, проявляються у ворожості для того щоб завдати іншій людині шкоди;

- профілююча мета агресії завдати якомога більшої фізичної шкоди іншій людині, яка цього не хоче на основі спеціального використання фізичних пошкоджень;

- з практичної точки зору агресія передбачає наміри спеціально скривдити людину та завдати їй якомога більшої шкоди.

Шляхом систематизації та узагальнення публікацій українських науковців (Дуткевич, 2012; *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*, 2013; Кириченко, 2002), було встановлено, що агресію як наукову дефініцію варто трактувати як *властивість людини, а також як певна набута якість, яка базується на адаптивних механізмах та передбачає зумисне нанесення шкоди*.

Для нас вагомим є той факт, що з соціальної точки зору агресію варто розуміти як вагомий спосіб психологічного розвантаження, що спрямований на досягнення поставленої мети, який дозволяє здійснити певну зміну діяльності. Встановлено, що агресія часто виступає основним способом самоствердження і навіть самоціллю і лише з допомогою агресії деякі люди можуть задовольняти свої потреби. Доволі часто агресія корелює із Я-концепцією особистості.

У соціологічній площині, агресію трактують як деяку вроджену реакцію особистості. Встановлено, що тривалість агресії є обмеженою в часі і вона застосовується лише для досягнення мети.

У ході вивчення іноземних публікацій (Dodge, 1990) встановлено, що агресію розглядають як поведінку, яка має на меті нанесення різного роду неприємностей та завдання шкоди особі, яка зовсім не бажає такого до себе

ставлення та прагне ухилятися від цього. Причому варто особливо наголосити на тому факті, що агресія може мати доволі важкі як правові, так і морально-етичні наслідки як для жертви так і для агресора.

Зупинимося на *змістовій характеристиці агресії*, зокрема зосередимо увагу на: висвітленні *мети*, встановленні *функцій* та *видів*, дослідженні *проявів*, розгляді основних психолого-педагогічних *причин* виникнення.

Відзначимо, що головною *метою* агресії є прагнення здійснити спеціальні дії, які спричинять шкоду та страждання людині, яка такої дії проти себе не очікувала (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, 2013, с. 308).

На основі аналізу підручника з конфліктології (Калаур & Фалинська, 2010) з'ясовано, що виокремлюють три групи:

- 1) позитивні функції (адаптаційна, дослідницька, захисна);
- 2) амбівалентні функції (реалізація потреб в емоційних переживаннях, помста, зняття напруги);
- 3) негативні функції (руйнівна, конфліктна, демонстративна);

Дано коротку характеристику виокремленому спектру функцій агресії. Зокрема, дякуючи адаптаційній функції, у підлітка виникає реальна можливість відстояти свою думку та самостійно адаптуватися у соціумі. На основі дослідницької функції особистість отримує змогу пізнавати оточуючий світ та активно орієнтуватися і розв'язувати проблеми, які постають. Тоді як захисна функція агресії дозволяє ефективно відповідати на прояви агресії від інших.

Цікаву нішу посідають амбівалентні функції агресії. Насамперед відзначимо, що на основі агресії людина може максимально здійснити задоволення свого бачення щодо емоційних переживаннях. Цей факт пов'язуємо з тим, що фізичний біль стає предметом задоволення. Помста теж має амбівалентне пояснення. Амбівалентною є функція зняття емоційного напруження.

Руйнівна функція є негативною, адже вона передбачає нанесення шкоди іншій людині, яка цього не бажає. Конфліктна функція передбачає негативну поведінку щодо розв'язання суперечки. Демонстративна функція дозволяє

демонструвати фізичну перевагу. На рис. 1.1 представлено узагальнене бачення видів агресії:

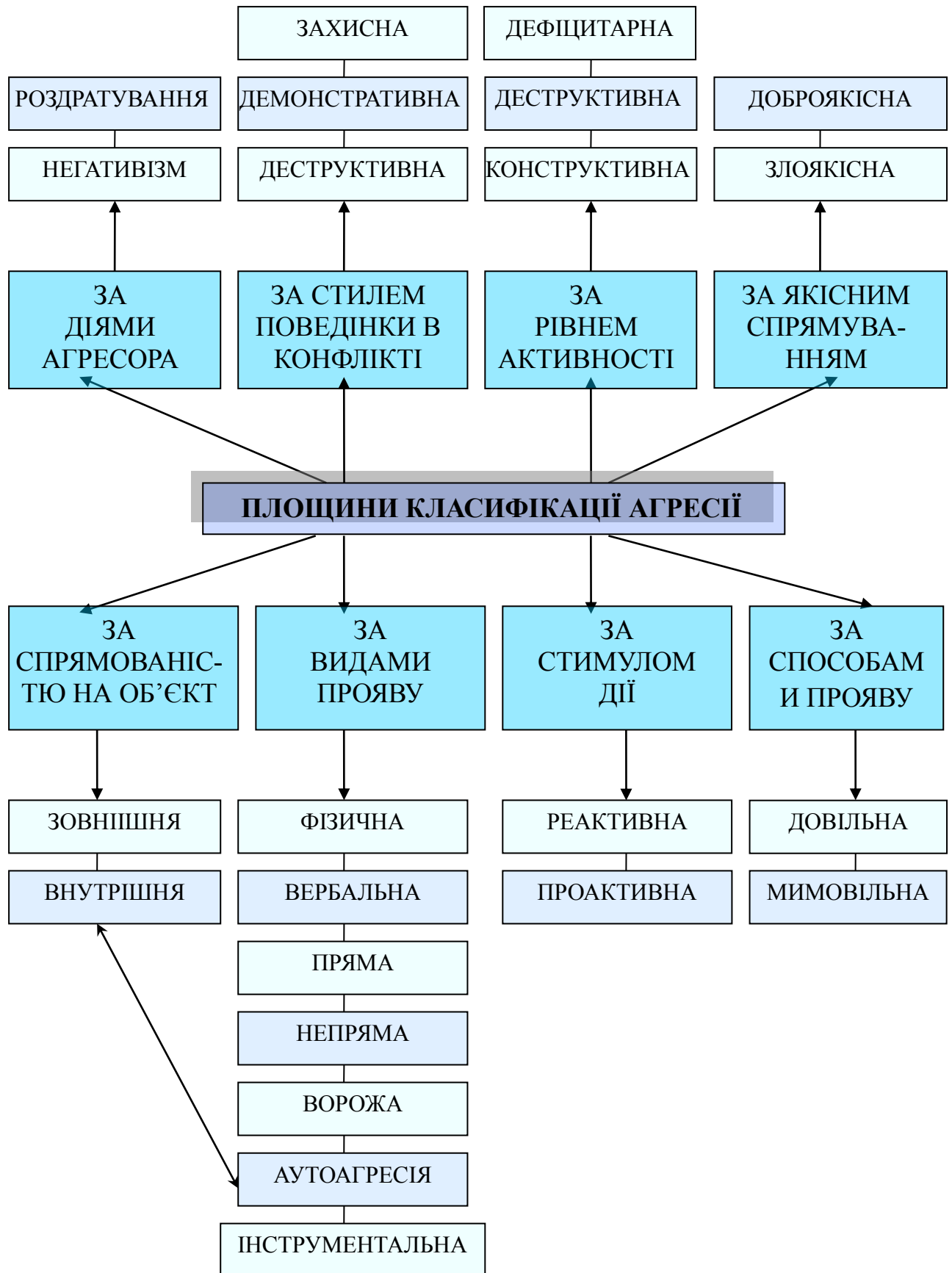

Рис. 1.1. Класифікація видів агресії (авторське узагальнення)

На основі узагальнення інформації, встановлено, що основними *формами* агресії є: терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні сутички.

У підсумку відзначимо, що у педагогічному контексті агресія виступає у якості деструктивної поведінки, яка не відповідає загальним нормам, які прийняті у соціумі і, здебільшого, спрямована на спричинення шкоди та передбачає напад й нанесення агресором обраній жертві реальних, зазвичай, фізичних ушкоджень. У психологічній площині агресія викликає депресію, психологічний дискомфорт, напруження, стрес, пригнічення. Зокрема, головними проявами у життєдіяльності особистості є такі реакції як ненависть, ворожість, жорстокість, злість. Вони мають вагомий вплив на формування особистісних якостей та рис характеру людини-агресора.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика агресивної поведінки підлітків її класифікація та особливості

Для дітей підліткового віку підвищена агресія виступає у якості вагомих як для них самих, так і для їхнього колективу, а також має негативний вплив і для усього соціуму. У наслідок агресивних дій в підлітка суттєво звужуються можливості повноцінної комунікації, знижується його продуктивний потенціал. Можна також спостерігати деформацію психологічного та соціального становлення особистості. З огляду на це такий підліток приносить значну кількість проблем як колективу у якому навчається, а й безпосередньо собі, адже переважна більшість агресивних підлітків не можуть самотужки впоратися із проявами агресії, і тому потребують кваліфікованої допомоги з боку фахівців щодо попередження, корекції та подолання агресивних проявів у своїй поведінці.

За статистикою, «жертвами агресії в стінах школи стають біля 90% дітей» (Віктимологія та агресологія, 2010, с. 98). Тобто, як свідчить статистика, усі підлітки або використовують агресію, або стають жертвами агресивних вчинків.

Підлітковий вік – є тим часовим простором у житті кожної особистості, що належить до дуже складних та суперечливих вікових періодів. Саме у цьому періоді відбувається активна саморегуляція та становлення самосвідомості. З метою самоствердження та самовираження, підлітки використовують агресію як по відношенню до своїх ровесників, так і до молодших та старших від себе. Агресивність для підлітка надає можливість здаватися сильним.

У психолого-педагогічному контексті, як доводять Т. Гулевич, О. Дронова, О. Кононеко, О. Настюк, Н. Петрусь, Л. Чаговець за умови бездіяльності з боку батьків та фахівців у підлітків агресія не лише буде зберігатися, але й може активно розвиватися й трансформуватися у стійку негативну якість особистості. Цей факт може призвести до суттєвого зниження особистісного потенціалу дитини, гальмує налагодження ефективної комунікації, матиме негативний вплив на подальше особистісне становлення й процеси соціалізації підлітків.

У педагогічній літературі (Гончаренко, 1997, с. 15) підліткову агресивність розглядають у якості такого емоційного стану, що супроводжується деякою імпульсивною некерованою активністю, яка базується на гніві та злості й спрямована на нанесення шкоди чи травми (фізичної, або моральної) іншій людині. Іншими словами підліткова агресія виступає яскравою рисою психологічного неблагополуччя та розглядається у якості девіантного засобу захисту підлітка у колективі. Як доводить С. Беляєва підліткова агресія найчастіше є наслідком перенесених життєвих невдач і несправедливостей. Зокрема, авторка (Беляєва, 2013, с. 73) робить акцент на таких проблемах, як-от: погані оцінки за навчально-пізнавальну діяльність; заборона займатися улюбленою справою; сімейні проблеми й негаразди (покинув батько, мати виїхала на роботу за кордон); брак або недостатня кількість матеріальних цінностей (гаджети, дорогий та модний одяг, аксесуари, закордонні подорожі); фізичні недоліки тіла (надмірна повнота, худорлявість, прищі, поганий зір, високий або низький зріст).

На основі узагальнення поглядів, підліткову агресію трактуємо як *умотивовану деструктивну поведінку, яка не відповідає прийнятим у*

суспільстві нормам та виступає чітким віддзеркаленням психологічного неблагополуччя; вона показує невміння самотійно реагувати ситуацію, яка склалася, а також має безпосереднє спрямування на умисне і цілеспрямоване нанесення шкоди іншим, які цього не бажають.

У табл. 1.2 представлено узагальнене бачення позитивного і негативного значення агресії для соціалізації підлітків.

Таблиця 1.2

Позитивні та негативні сторони підліткової агресії

Позитивне значення агресії для соціалізації підлітків	Негативне значення агресії
Самозахисні дії, які націлені на успіх та допомагають самоствердитися у колективі	Непримиренна та антипатична поведінка, яка завдає болю оточенню
Здатність до адаптації	Ненавість, лють, задерикуватість, бажання помсти, які породжують багато особистісних проблем
Тренування висловлювань власних відчуттів	Викликає сильні неприємні переживання при отриманні від цього задоволення
Засіб розвитку пізнання реакцій навколишнього світу і здатності покладатися на себе в різних ситуаціях	Внутрішнє бажання заподіяти шкоду або знищити щось у своєму оточенні

У ході дослідження виокремлено *особливості, які притаманні для агресивних підлітків*. З'ясовано, що у підлітків агресія носить демонстративний характер. Таку демонстративність можна пояснити психічними та фізичними змінами, які відбуваються у цей час, а також і тим, що дорослі для них втратили авторитет. З'ясовано, що агресія виступає засвідчує наявність проблем та криз становлення у колективі. Підлітки страждають від нестабільності соціальної, економічної та моральної ситуації. У цей період виступає небезпека втратити справжні цінності та переключитися на псевдо-ідеали. Це відбувається через те, що відсутній зрозумілий приклад та зразок просоціальної поведінки.

З соціологічної точки зору особливість агресивної поведінки підлітків доцільно пояснювати на двох рівнях – мікро- та макросоціальному. Так, на

мікросоціальному рівні агресія має тісний зв'язок із фрустрацією та пов'язана із задоволенням потреб у довірі та любові, а також відсутністю задоволенні потреби у визнанні і творчості. Тоді як на макросоціальному рівні агресивна поведінка підкреслює тривожність та невпевненість через неможливість самореалізації й самовизначення. Також до макрочинників агресивності українські науковці В. Пилипенко та О. Волянська відносять нестабільність українського соціуму і нечіткість цінностей (Пилипенко & Волянська, 2004, с. 11).

До особливостей підліткової агресії належить і той факт, що вона призводить до девіантної поведінки, а також може стати реальним поштовхом до виникнення делінквентної поведінки. Багато агресивних вчинків підлітків, є наслідком особистісної кризи, яку дитина не змогла ефективно розв'язати. Якщо такі вчинки підлітків носять делінквентний характер, то потрапляють в поле зору правоохоронних та слідчих органів.

До особливостей підліткової агресивності відносимо й те, що їхня агресія є неочікуваною для рідних та близьких друзів, та й сам підліток не завжди може пояснити чому його вчинок такий агресивний. Як доводять О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук (Вікова та педагогічна психологія, 2014), агресивна поведінка підлітка є неочікуваною та експресивною реакцією.

До особливості підліткової агресивності відносимо те, що агресивні підлітки володіють нестійкими цінностями, не мають про соціальних захоплень та у них практично відсутні духовні запити. Якщо характеризувати освітню діяльність, то варто окреслити такий аспект як низький рівень сформованості пізнавальних інтересів.

Авторами підручника «Віктимологія та агресологія» представлено список *індивідуальних рис* агресивних підлітків, до яких належить: емоційна чутливість; дратівливість; конфліктність; порушення сенситивності; дезадаптованість; ригідність; упереджена атрибуція ворожості (Віктимологія та агресологія, 2010, с. 101). До переліку індивідуально-психологічних рис характеру іноземні автори (Dancanson, 1999; Olweus, 1993) відносять такий

спектр, як: лякливість, тривожність, чутливість і недовірливість. Ці риси роблять підлітка мішенню для використання агресії.

У публікації А. Ткачук наголошено, що у підлітків з агресивною поведкою низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, етичні уявлення недорозвинуті; вони уникають обов'язків, доручень, підготовки домашнього завдання, несистематично відвідують школу, в них купа зайвого часу (Ткачук, 2010, с. 8).

Отже, на основі узагальнення напрацювань українських фахівців констатуємо, що агресивна поведінка підлітків виступає своєрідною реакцією на гострі проблеми та підкріплюється індивідуально-психологічними характеристиками, причому агресивні підлітки володіють деякими спільними індивідуальними рисами.

Варто зробити акцент і на *гендерних* аспектах агресивної поведінки підлітків. Зокрема у ході дослідження було з'ясовано, що для хлопчиків-підлітків найбільш характерною є вираз агресії у прямій, відкритій формі. Тоді як для дівчаток характерна перевага вербальної агресії як прямої так і непрямої. Автори підручника Віктимологія та агресологія Н. Волянчук та Г. Ложкіна доводять, що для підлітків-хлопців вагомим є можливість через агресію підвищити власну самооцінку, а для дівчаток агресія провокується небажанням бити скривдженими, чи несправедливо покараними (Віктимологія та агресологія, 2010, с. 101).

Вагомим питанням щодо розуміння агресивної поведінки підлітків є вивчення *класифікації*. Так, проведене узагальнення наукової літератури (Видра, 2011; Гайдук, 2011; Гулевич, 2010; Дронова, 2011; Кириченко, 2002; Лящук, 2008; Романова, 2010) дали підстави для виокремлення таких *типів* агресивної поведінки підлітків:

– фізична (передбачає використання сили для підвищення власного авторитету на основі застосування фізичного побиття);

– сексуальна (передбачає певні сексуальні дії, що веде до статевого домагання, часто застосовують примус до проституції, порнографії, статевий контакт);

– емоційно-психологічна (передбачає підлив гідності на основі приниження й залякування, ігнорування та ізоляції);

– економічна (передбачає вимагання коштів, цінних речей, навмисне псування майна, або примус та залучення до крадіжки).

У ході дослідження соціально-педагогічних напрацювань науковців (Сеага, 2019; Степанов, 2011; Тимофієнко, 2014; Чаговець, 2004) встановлено, що класифікувати агресію можна і відповідно до виокремлених *форм*. Так за цим класифікаційним принципом найпоширеніші форми агресивної поведінки дітей підліткового віку відображено у табл. 1. 3)

Таблиця 1.3

Найбільш поширені форми агресивної поведінки дітей підліткового віку

Назва	Коротка характеристика
Булінг	Передбачає використання як психічного так і фізичного терору, а також системного залякування з метою приниження та знущання, може мати навіть летальні ефекти
Кібербулінг	Передбачає використання електронної пошти та соціальних мереж, а також мобільного телефону для створення віртуального терору жертві з метою приниження та цькування
Секстинг	Передбачає системне і цілеспрямоване надсилання жертві агресії відео, фотографій, звукозаписів у яких міститься сексуальний зміст з її участю без згоди
Хейзинг	Передбачає системну жорстокість та цілеспрямоване знущання й приниження з людини, яка є новою в уже сталому колективі учнів
Тролінг	Передбачає розміщення в Інтернеті флеймів та провокативних повідомлень, які спрямовані на порушення особистісних кордонів особистості а також етики поведінки
Ельфінг	Передбачає систематичне перебільшення й фальшиве захвалювання неіснуючих успіхів і досягнень, що має на меті спричинити у емоційні зриви і навіть психічні захворювання
Віртуальний харасмент	Передбачає цілеспрямоване і системне перевантаження особистих каналів комунікації на основі використання образливих повідомлень, неправдивої чи викривленої інформації з метою приниження підлітка

Таким чином, можемо повністю підтримати думку А. Ткачук, у тому, що що усі форми агресивної поведінки володіють однією спільною якістю, а саме вони спрямовані на бажання підлітка чітко контролювати ситуацію (Ткачук, 2010, с. 8).

Отже, можемо підсумувати, що відповідно до принципу цілепокладання іноземні науковці виділяють інструментальну і ворожу агресію (Dancanson, 1999; Dodge, 1990; Olweus, 1993). Зокрема, перша безпосередньо пов'язана з використанням агресивних дій як засобу або інструменту для досягнення мети. Друга відображає бажання нашкодити іншій особі внаслідок неприязні, ворожості, тобто передбачає задоволенням агресивної потреби. Психологи (Баранова, 2005; Бреславець, 2012; Васянович, 2012; Видайко, 2003; Видра, 2011) підрозділяють інструментальну агресію на індивідуально та соціально мотивовану. А оскільки цілі в людини можуть бути просоціальними та асоціальними, то можна констатувати, що інструментальна агресія також може бути цих двох видів. Наприклад, покарання батьками дитини з метою виховання є інструментальною просоціальною агресією.

1.3. Агресія як поведінка підлітка, що відхиляється від норми та основні причини її появи

Насамперед розглянемо конкретні *педагогічні аспекти*, які розкривають змістові прояви агресивної поведінки підлітків, як такої, що відхиляється від певної заданої у соціумі норми. Констатуємо, що науковці (Кононеко, 2020; Романова, 2010; Тимофієнко, 2014) схильні вважати агресію проявом механізму адаптації, а також і її делінквентної поведінки. Так, О. Кононеко стверджує, що агресія, як прояв протиправної поведінки, може бути у таких випадках, як-от:

- 1) протиставлення себе іншим як ровесникам, так і дорослим;
- 2) для перемоги під час конфліктних ситуаціях;
- 3) для врегулювання субординації та відновлення лідерства всередині групи (Кононеко, 2020, с. 4–6).

Агресія підлітків до молодших від них дітей передбачає насмішки, потиличники тощо є засобом глузливої та поблажливої демонстрації своєї переваги. З'ясовано, що агресія до дорослих проявляється в запереченні на дії старших (часто у зухвалій формі), фізичних бійках та сутичках, що часто супроводжується спеціальним та навмисним псуванням майна. Такі агресивні дії у бік дорослих є засобом визначення меж дозволеного та носить демонстративний характер. Агресія щодо окремого дорослого, зазвичай, трапляється при кримінальній поведінці.

Цікавим є прояв агресії як регулятора відносин усередині групи. У цьому випадку вона пов'язана із встановленням або збереженням певного порядку в конкретному підлітковому об'єднанні (групі) та безпосередньо спрямована проти зрадників і бунтівників, у настанову тим членам підліткового угруповання, які вагаються. Зазвичай це буває у разі виникнення чи розпаді певної неформальної групи підлітків. До прикладу, у рамках агресії, які поведінки, що відхиляється від норми, проблема агресивності широко досліджувалася фахівцями в галузі психології (Дронова, 2011; Карпенко, 2014; Кириченко, 2002). Зокрема, було з'ясовано, що задаючись питанням, чому агресивна злочинна поведінка зустрічається і в тих, кому агресивність, як психологічна особливість не властива, науковці наполягають на необхідності розглядати агресивну поведінку в ширшому плані, а не тільки у вузьких рамках поведінки, яка не вписується у певну норму. У нашому баченні злочинна поведінка може бути зрозуміло, у тому випадку, коли об'єктом дослідження стане агресивність як особистісна риса.

Агресивність як особистісна риса, і навіть агресивне поведінка, відзначають науковці (Гарасимів, 2006; Гулевич, 2010; Деркач, 2019; Лящук, 2008; Романова, 2010), може бути тісно пов'язана із жорстокістю. Якщо жорстокість завжди ганебна і, зокрема, її карають, то агресивність навіть є доцільною формою поведінки у спорті. Тобто агресивність може мати соціально прийнятні форми. Тому можна зробити висновок, що агресивність, у моральному аспекті може бути нейтральною. Як наслідок, в залежності від соціалізації індивіда може призводити як до соціально схвалюваної поведінки, так і протиправних вчинків та дій. Агресивний підліток може

бути і не жорстоким, якщо його дії не мотивовані заподіянням страждань і мук заради його самого. Варто наголосити на тому, що жорстока людина завжди агресивна.

Про жорстокість, як одну з домінуючих якостей особистості пише О. Романова, яка дає аналіз умов, механізмів виникнення та розвитку якостей жорстокості. Зокрема, на думку авторки (Романова, 2010, с. 61-62) найближче оточення дитини та характер спілкування з дорослими, психологічні характеристики відносин з ними (відсутність ласки, включеності до теплих емоційних контактів), є вагомими факторами у створенні внутрішніх передумов для формування агресивності у ранньому дитинстві (до трьох років).

Саме у такому випадку у подальшому житті утворюється дефект особистості, що починає виявлятися дедалі у більшому спектрі дій, у своєрідній жорсткості у відносинах з іншими дітьми. У більш пізньому віці починають формуватися програма поведінки за принципом – бий своїх, щоб чужі боялися. Цей принцип і проявляється у підлітковому віці найбільш виразно. Так, науковці (Тимофієнко, 2014; Фіцула& Парфанович, 2007) довели, що у період із 11 до 16 років припадає найбільше випадків прояви жорстокості. Пояснення цього спалаху жорстокості можна пояснити з двох точок зору:

- по-перше, підліток не помічає і усвідомлює своєї жорстокості, тому вважає, що його агресія не виходить за межі норми;
- по-друге, підліток усвідомлює характер своїх вчинків і намагається виправдати їх сам для себе.

Існує припущення, що перша форма жорстокості сформувалася в ранньому періоді розвитку, коли самосвідомість ще не була розвинена. Друга ж сформувалася, у підлітковий період, хоча причини формувалися на попередніх стадіях. Однак і перша і друга спричиняє агресію.

Доволі часто дорослі самі провокують підлітків на прояв агресії. Це відбувається тому, що вони не проявляють поваги до підлітків під час спілкування, є надто суворими, або надміри використовують фізичні чи психологічні покарання (Гончаренко, 1997, с. 15). Зокрема з цього приводу ми повністю поділяємо думку С. Беляєвої (Беляєва, 2013, с. 14-18) у тому що

командні накази, ігнорування, погрози, повчання та надмірне моралізування, недоречні поради, висміювання часто є причинами для агресивних дій підлітків. У **додатку А** представлено перелік таких дій зі сторони дорослих, які провокують у підлітків агресію.

Зупинимось на розгляді основних *причин*, які викликають агресію. Так, у ході дослідження було з'ясовано, що агресивна поведінка підлітків розглядається як наслідок доволі складних подій, що відбуваються у особистому житті неповнолітнього. До найбільш вагомих подій у родині підлітка відносимо: чи розлучення батьків, або народження брата чи сестри. Часто агресивна поведінка формується через надмірне авторитарне чи навіть деспотичне виховання, деформацію сімейних цінностей. Як свідчать статистичні дані агресивність може бути наслідком невміння критично сприймати відео- та кіно продукцію.

Під час вивчення основних причин появи агресії у підлітків варто брати до уваги те, що саме сім'я є основним фактором соціалізації. Саме у родині від найближчих (батьків, родичів, старших братів та сестер) підліток може черпати приклад агресії. Споглядаючи агресію та безкарність за агресивні дії підлітки отримують підтвердження безкарності та вседозволеності, що і дозволяє їм самим також бути агресивними у спілкуванні як з молодшими від себе, так і з старшими.

На основі узагальнення та систематизації праць українських науковців (Ілляшенко, 2019; Настюк, 2011; Чаговець, 2004) було з'ясовано спектр тих сімейних чинників, які провокують агресію у підлітків. До найбільш впливових віднесено такі, як: ігнорування потреб підлітка; жорстоке поводження у родині; смерть одного з батьків, або розлучення; безпорадність самих батьків чи відмова батьків у захисті підлітка; лібералізм і безпорадність батьків; надмірна опіка; особистісні риси та якості батьків; неналежні матеріально-економічні та побутові умови проживання.

Засоби масової інформації теж можуть бути чинниками, які провокують у підлітків агресивні дії. Наголосимо, що серед інших факторів формування й

розвитку підліткової агресії є *комп'ютерні технології*. Так, на основі експериментального дослідження було встановлено той факт, що комп'ютерні віртуальні війни суттєво підвищують рівень агресивності дитини, адже вони стимулюють концентрацію агресивних думок та суттєво підвищують фізіологічне збудження під час ігрової діяльності. Зокрема у школярів-підлітків, які часто і неконтрольовано довго грають у віртуальні ігри спостерігається підвищення агресивності.

У контексті вивчення особливостей появи агресії у підлітків чільне місце відмовимо питанням, які тісно пов'язані із рисами їхнього *характеру*. Так, за сприятливих обставин такі риси характеру як *мстивість, нетерпимість, непоступливість, підозрілість, запальність, безкомпромісність* можуть провокувати агресивну поведінку. Цінним для нашої бакалаврської роботи є те, що встановлено тісний зв'язок між агресивністю та схильністю до прояву агресії. Іншими словами, у тому випадку, коли у підлітка накопилось незадоволеність та велика агресія у нього буде схильність до прояву фізичної агресивної поведінки.

Актуальними у контексті нашого наукового дослідження є результати напрацювань В. Кременя (Енциклопедія освіти, 2008, с. 10-11), який аргументовано доводить, що для розуміння мотивації агресії у дітей підліткового віку потрібно брати до уваги зовнішні та внутрішні аспекти, які мають вплив на її спонукання. У публікації зроблено акцент на тому, що агресія може бути захисною реакцією дитини, або навіть зловмисно спланований акт, але вона може бути і як наслідок афекту.

Вивчаючи підліткову агресію Т. Червона доводить, що агресивна поведінка у підлітків виникає у тому випадку, коли у них низька самосвідомість та самокритичність. Вона доводить, що цілеспрямоване вдосконалення самокритичності сприяє удосконаленню особистісних рис і якостей та знижує рівень агресії (Діагностика та корекція агресивності у дітей, 2014, с. 88).

Характеризуючи агресивну поведінку дітей та підлітків, можемо констатувати, що агресивність – комплексна властивість людини, в якій

укладена підвищена конфліктність і готовність до агресивної поведінки, і сприяє збігу потреби та мети насильницької поведінки. Агресія – специфічна поведінка, яка виражена у конкретному акті насильства (у фізичній, чи вербальній активності), спрямована на завдання фізичної чи моральної шкоди для жертви агресії. Ми припускаємо, що якісні та рівневі відмінності в структурі агресивності обумовлюють відмінності в агресивній поведінці, що виявляються у стійких поведінкових стратегіях (типах агресивної поведінки). Незалежно від спонукальних механізмів і цілей будь-яка агресивна поведінка, на наш погляд, є цілісною системою, що складається з чотирьох структурних компонентів: прямої, непрямой, вербальної та фізичної агресій, два перших з яких є формою, а два останніх – видом агресивної поведінки.

Таким чином, апелюючи до наведених наукових позицій і фактів, можемо відзначити, що агресивний підліток створює велику кількість проблем не лише оточуючим його людям (як молодшим так і старшим), а й шкодить сам собі.

Висновки до першого розділу

На основі узагальнення наукових публікацій було встановлено існування значної кількості різновекторних визначень, що пов'язані із конкретними світоглядними установками дослідників. Встановлено, що розуміння агресії як наукової категорії має тісні асоціації з навмисним заподіянням шкоди іншій людині, яка того не бажає. Зокрема агресію розглядають у якості набутої якості особистості, а також як певний продукт соціалізації. Проаналізовано мету та природу агресії, вивчено класифікацію, досліджено функцій та види та форми її прояву. Агресивну поведінку розглядаємо як систему актів реагування особистості на несприятливі життєві ситуації, які мають стресогенний й фрустраційний характер, а також як реакцію на розв'язання конфліктної ситуації. На основі використання агресії підліток отримує змогу підтвердити свою цінність, відстояти власну гідність, розв'язати важливі для себе проблеми, а також суттєво підвищити самооцінку. Саме агресивна поведінка також має позитивний вплив на задоволення претензій на лідерство і допомагає ефективно

захистити свої права. Через прояв агресії підлітки отримують змогу суттєво посилити свій вплив над друзями у колективі однолітків.

Встановлено, що агресивна поведінка виступає одним із основних способів розв'язання проблем, вона допомагає підлітку зберегти самобутність та індивідуальність. У психолого-педагогічній площині агресивна поведінка тісно пов'язана із проблемами неадекватної самооцінки.

Підліткову агресію розглядаємо як деструктивну поведінку, що та спрямована на нанесення шкоди тій людині, яка до цього не готова та не бажає такого поводження з собою; вона відображає внутрішнє неблагополуччя дитини та доводить, що підліток не вміє адекватно реагувати на події.

Досліджено гендерні відмінності у прояві агресії хлопців та дівчат, а також встановлено мотиви агресії, проаналізовано форми агресії, що притаманні підліткам. Встановлено ознаки підліткової агресії, а також проаналізовано її значення у конструктивному та деструктивному руслі. На підвищення рівня агресивності у підлітків впливають такі фактори, як дратівливість, підвищена збудливість нервової системи та демонстративність. Негативний вплив на агресивну поведінку має й завищена самооцінка, а також відсутність самокритичності. Доведено, агресія, яку проявляють підлітки, володіє певними особливостями. До найбільш вагомих особливостей відносимо демонстративний характер та прояв девіацій. Науковці встановили, що підліткову агресію можна прирівняти до особистої кризи, адже вона проявляється спонтанно та неочікувано для його оточуючих так і для самої дитини.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ СОЦІАЛЬНИМ ПРАЦІВНИКОМ

2.1. Організація соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків

Як свідчать експериментальні дослідження психологів та педагогів сьогоденні підлітки є значно агресивніші ніж їхні ровесники, які жили 30–40 років тому. Зважаючи на це, доцільно систематично проводити профілактичну діяльність з підлітками для зменшення їхньої агресивності. У підлітковому віці відповідно до системи цінностей та сформованих ідеалів загострюється розуміння справедливості і підліток може проявляти надмірну агресію у відстоюванні своїх прав, а тому фахівцям доцільно займатися профілактичною роботою системно та цілеспрямовано (Корнешук & Волошенко, 2015, с. 15).

Проаналізуємо сутність наукової категорії *профілактика* з соціально-педагогічної точки зору. До прикладу, А. Капська доводить, що профілактика передбачає цілеспрямоване використання превентивних заходів, які спрямовані на цілеспрямоване та систематичне надання соціально-педагогічної підтримки тим особам, які цього потребують (Соціальна педагогіка, 2006, с. 189). Тобто профілактика є таким видом соціально-педагогічної діяльності, що становить комплекс заходів, які спрямовані на попередження негативних явищ. Іншими словами, профілактика є активним процесом, який включає соціальні та освітні заходи, які позитивно впливають на зменшення проявів негативних явищ з метою формування позитивних якостей.

Так, *профілактика* – це *професійні дії, які спрямовані на попередження небажаних явищ та дій, які може проводити фахівець (соціальний педагог, психолог, соціальний працівник)*. Соціально-педагогічну профілактику агресії у дослідженні будемо розглядати системне поєднання профілактичних заходів, які реалізуються в освітніх закладах та безпосередньо спрямовані на зменшення або повну нейтралізацію агресивної поведи а натомість розвитку практичних

умінь і навичок налагодження неконфліктної поведінки під час міжособистісної взаємодії, яка базується на толерантності й довірі. Під час профілактики агресії головний наголос у середовищі підлітків варто робити на створенні атмосфери довіри та взаємоповаги. Автори підручника *Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід*, 2018, с. 240 аргументовано доводять, що така профілактична діяльність агресивної поведінки сприятиме успішній соціалізації підлітків.

Тобто, соціально-педагогічну *профілактику агресивної поведінки* розглядаємо як *цілісний двосторонній процес, який спрямований на усунення десоціалізуючих впливів агресивної поведінки та розвиток особистісної сфери підлітка на основі формування неагресивної позиції у процесі міжособистісної взаємодії*.

З психолого-педагогічної точки зору, *мета профілактики* спрямована на виховання такого підлітка, який буде здатний самостійно справлятися з власними особистісними труднощами і життєвими проблемами без застосування агресії.

Установлено, що усі профілактичні втручання, які стосуються агресивних підлітків поділяються на *первинні, вторинні та третинні* (Федорченко, 2011, с. 71-72).

Первинна профілактика є наймасовішою, адже вона базується цілеспрямованій роботі по формуванні активної життєвої позиції підлітків, яка не включає агресію як спосіб досягнення свої цілі. З психолого-педагогічної позиції первинна профілактика спрямована навчання дітей не використовувати агресію для задоволення власних потреб, а також зменшення кількості осіб, які мають соціальні та психологічні фактори ризику формування адикції на основі агресивної поведінки. Первинна профілактика повністю прагне уникнути патологічних результатів, зменшити кількість осіб, які можуть розпочати патогенетичний процес – застосування агресії. Зусилля первинної профілактики

спрямовані не стільки на попередження агресивної поведінки та використання агресії, скільки на формування конструктивної міжособистісної поведінки.

До основних завдань первинної соціально-педагогічної профілактики підліткової агресії відносимо:

1) збільшення дієвості позитивно спрямованих поведінкових стратегій, які використовує підліток для зменшення агресії;

2) підвищення якості власних ресурсів, що базуються на вдосконаленні ефективності міжособистісного спілкування зі своїми ровесниками та молодшими і старшими; розширенні Я-концепції; розвитку особистісних рис (толерантності, емпатії), поглибленню внутрішнього контролю над власними діями.

Наголосимо на тому, що виконувати поставлені завдання первинної профілактики повинні здійснювати не лише практичні психологи та соціальні педагоги, а й соціальні працівники, які працюють у громадах з підлітками.

До найперспективніших способів реалізації первинної профілактики агресивної поведінки у підлітків відносимо навчання здорової поведінки, що базується на формуванні внутрішнього усвідомлення потреби справлятися з власними проблемами без використання агресії, а також розвиток у підлітків практичних умінь самостійно керувати власною поведінкою та емоціями.

Вторинна соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків надзвичайно важлива, адже вона дозволяє зменшити прояви агресії та агресивної поведінки у підлітків. Так, вторинна профілактика підліткової агресії, головним чином, базується на системних соціально-психологічних й медичних заходи. До суб'єктів на яких спрямована вторинна профілактика належать ті агресивні підлітки, які володіють негативними адикціями.

Як доводять науковці, варто до переліку найвагоміших завдань на які спрямована вторинна профілактика підліткової агресії доцільно віднести:

1) формування асертивної поведінки та уникнення агресії;

2) підвищення внутрішньої мотивації до зменшення агресії під час спілкування з ровесниками;

3) розробка креативних профілактичних програм щодо налагодження позитивного мікроклімату в колективі підлітків;

4) системне впровадження у заклади освіти спеціально розроблених програм підтримки для підлітків з підвищеним рівнем агресії по типу рівний – рівному.

Варто констатувати, що третинна соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки у підлітковому середовищі є індивідуальною та медико-соціальною. Головна її мета – попередити перехід агресії до девіантної чи делінквентної поведінки.

Третинна профілактика дозволяє здійснити максимальне відновлення статусу підлітків та попередити асоціальну агресивну поведінку, яка призведе до порушення підлітком закону. Проведення третинної соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки потребує вузько кваліфікованих фахівців – психотерапевтів, а також медичних фахівців. Часто до її проведення залучають юристів та фахівців пенітенціарних структур.

Вважаємо, що цілеспрямоване поєднання соціально-педагогічної профілактики з виваженою корекційною діяльністю буде ефективним й цілісним засобом *створення позитивного виховного середовища для агресивного підлітка, що допоможе досягнути бажаного результату – недопущення виникнення й поширення агресивної поведінки в підлітковому середовищі.*

З методичної точки зору соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки дітей – *це складна система дій, яка передбачає запровадження на рівні держави практичних заходів, які би були спрямованні на попередження підліткової агресії.* Ефективність такої практичної діяльності безпосередньо залежить від використання ефективних методів та дієвих практично орієнтованих засобів у роботі фахівців. Процес соціально-педагогічної профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків має носити соціальну спрямованість.

Наголосимо на тому, що у напрацюваннях науковців (Алексеева& Костриця, 2009; Бреславець, 2012; Вечірко, 2016; Видайко, 2003; Волошенко, 2019), які займалися дослідженням практичних аспектів профілактики у цілому та профілактики агресії, зокрема було встановлено, що профілактика базується на таких двох наукових *дефініціях*, як:

- *превентивний простір*;
- *реабілітаційний простір*.

Зокрема було з'ясовано, що *превентивний* простір включає розуміння того, що профілактична діяльність виступає складовою єдиного профілактичного ланцюга агресивності і не може розглядатися ізольовано. Профілактику агресивних дій та вчинків у міжособистісному спілкуванні варто розглядати у поєднанні із профілактикою інших форм адикцій. Лише у такому випадку можна досягнути позитивних результатів у подоланні соціальної дезадаптації, що виступає яскравим проявом спектру адитивної поведінки (діти групи ризику).

Агресивна поведінка, що відхиляється від загально прийнятої норми є результатом неадекватних, дезадаптивних поведінкових форм, що виявляються в дитячо-підлітковому віці і мають на меті самоактуалізацію особистості, прояв пошуку незалежності, відстоювання персонального простору і особистісних кордонів, пошук соціальної і психологічної підтримки. У зв'язку з цим профілактична діяльність має опиратися, передусім, на системну діяльність з розвитку здорових неагресивних форм поведінки, які будуть безпосередньо спрямовані на вирішення нагальних завдань без застосування усіх форм і видів агресії. В основі профілактики має лежати не припинення основних напрямів розвитку підлітка, а зміна його поведінки на більш ефективну форму, вироблення здорового поведінкового та життєвого стилю.

Поняття *реабілітаційного* простору означає спільну і злагоджену діяльність освітніх установ, соціальних служб, а також громадських організацій, які цілеспрямовано реалізують профілактичну та реабілітаційну діяльність у підлітковому середовищі. Враховуючи наведені факти, вважаємо,

що профілактика має бути зосереджена на розвиток у підлітків особистісних ресурсів, соціальної стратегії неагресивної поведінки у дітей підліткового віку з урахуванням їхнього особистого життєвого досвіду.

Зокрема, у проаналізованих нами наукових джерелах (Бреславець, 2012; Видайко, 2003; Гайдамашко, 2013; Зінченко, 2013; Кононко, 2016; Корнєщук & Волошенко, 2015) найповніша класифікація моделей превентивної допомоги передбачає такі форми:

1) організація соціального середовища (у межах даної моделі проводиться профілактика агресивної поведінки через соціальну рекламу щодо формування установок на партнерську взаємодію);

2) інформування (в рамках цього підходу робляться спроби позитивно вплинути на самостійне прийняття підлітками конструктивного розв'язування проблем без застосування агресії);

3) цілеспрямоване та системне навчання важливим практичним умінням на основі участі підлітків у групових тренінгах (призводить до формування резистентності, асертивності);

4) організація такої практичної діяльності, яка буде альтернативною до агресивної поведінки;

5) організація активної виховної роботи та цікавого соціального життя;

6) активізація особистісних ресурсів підлітка (спонукання до активного заняття спортом, участь у групах особистісного зростання);

7) зменшення, а з часом повна нейтралізація негативних наслідків агресії та системна профілактика можливих рецидивів.

Наголосимо, що профілактична робота з підлітками, які мають високий рівень агресії, є доволі вагомою частиною професійної діяльності фахівців (соціальних педагогів, соціальних працівників та практичних психологів) і має системно та цілеспрямовано проводитися.

2.2 Практичні шляхи організації профілактичної роботи соціального працівника з агресивними підлітками

В останні роки проблема агресивних проявів у поведінці дітей підліткового віку загострилася як в Україні, так і в усьому світі. Ця проблема потребує реального вирішення. Наголосимо на тому, що організація профілактичної діяльності агресивної поведінки тісно пов'язана із психологічними особливостями підліткового віку, які ми розглянули у першому розділі бакалаврського дослідження. Так, психологи (Баранова, 2005; Бафталовська, 2010; Бреславець, 2012; Видайко, 2003) та конфліктологи (Калаур & Фалинська, 2010; Пірен, 2003; Цюрупа, 2004) відзначають, що під час становлення саме у підлітковому віці діти потребують допомоги дорослих, адже у них спостерігаються неконтрольовані стрибки у розвитку психіки, що може спричинити агресію у вчинках та поведінці.

Як свідчить статистика, через вікові кризи підлітки не уміють самостійно розв'язувати міжособистісні конфлікти на конструктивних засадах, а здійснюють самоствердження на основі агресивних дій. З огляду на наведені факти, допомагати підліткам у подоланні агресії мають фахівці, до яких в першу чергу відносимо фахівців соціономічних професій – психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників.

Обираючи практичні шляхи організації профілактики агресії у підлітків, було взято до уваги потребу у вдосконаленні практичних умінь й навичок неагресивного спілкування. Зокрема було враховано пораду Н. Зінченко про те, що «повага до підлітка, зацікавленість світом, залучення до активного соціального життя, групова робота підвищують самооцінку, дозволяють відпрацьовувати соціальні навички, розвивати упевнену поведінку» (Зінченко, 2013, с. 38). Тобто, ми виходили з того, що профілактика агресії має базуватися на використанні сучасних інноваційних методів та прийомів. Подібну позицію декларує І. Парфанович (Парфанович, 2020). Вважаємо, що цілеспрямоване

використання інновацій дозволить ефективно організувати профілактичну роботу, що сприятиме побудові конструктивних неагресивних дій підлітків.

У практичній площині, соціальний працівник має вибрати такі практичні форми та методи, які матимуть позитивний вплив на зменшення агресивності.

Мета профілактичної роботи з агресивними підлітками в освітніх закладах є попередження та вчасне усунення головних причин, які провокують агресивну поведінку у підлітків.

До *основних* суб'єктів, які здійснюють профілактику агресивної поведінки у підлітковому середовищі відносимо насамперед психологів та соціальних педагогів. Цю діяльність у громаді, до якої належить освітня установа може здійснювати і соціальний працівник. Наголосимо на тому, що даний вибір основних суб'єктів профілактичної роботи, як доводять В. Поліщук та Г. Слезанська (Поліщук & Слезанська, 2014), зумовлений наступними чинниками:

- по-перше, і психолог, і соціальний педагог та соціальний працівник отримали належний рівень теоретичної і практичної підготовки та уміють кваліфіковано здійснювати дану діяльність у середовищі підлітків;
- по-друге, ці фахівці уміють здійснювати соціально-педагогічну та соціально-психологічну допомогу підліткам;
- по-третє, вони уміють налагоджувати активну взаємодію у підлітковому середовищі з урахуванням усіх обставин та умов.

На основі узагальнення наукової інформації у дослідженні виокремлюємо дві основних *закономірності* профілактичного процесу у площині роботи з агресивними підлітками, а саме:

- по-перше, необхідно налагодити тісний взаємозв'язок профілактики із вдосконаленням ціннісно-мотиваційної сфери підлітка та стимулювати його бажання до змін;
- по-друге, результативність профілактичної роботи з підлітками з підвищеним рівнем агресії перебуває у безпосередній залежності від якості тих форм, методів та заходів, які пропонується проводити з підлітками.

Шляхом вивчення та систематизації публікацій українських науковців (Гайдамашко, 2013; Парфанович, 2020; Федорченко, 2011), виокремлюємо чотири головні *етапи* здійснення профілактики агресій у підлітків. До найбільш вагомих складових етапів відносимо такі:

- перший (початковий) етап спрямований на створення позитивного клімату та передбачає налагодження контакту з підлітками;

- другий (базовий) етап передбачає проведення виваженої діагностики рівня агресії у підлітковому колективі і лише згодом на основі аналізу отриманих діагностичних результатів – планування найбільш ефективних педагогічних впливів (оптимальних форм і методів) з попередження і корекції агресивності у підлітків та розробку цілісної програми такої практичної діяльності;

- третій (основний) етап передбачає реалізацію розроблених практичних дій, які стосуються профілактики агресивної поведінки у підлітковому середовищі;

- четвертий (підсумковий) етап передбачає моніторинг результативності профілактичної роботи з агресивними підлітками та перевірка ефективності профілактичних впливів на зменшення агресії у підлітковому середовищі.

Організовуючи профілактичну діяльність доцільно робити акцент на конкретні загальнонаукові *принципи*, а саме: послідовності та систематичності; неперервності та комплексності; індивідуальності; своєчасності та доступності. Такий перелік принципів вважаємо доволі повним, однак повністю його прийняти і реалізовувати під час організації соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків ми не можемо, тому пошук спектру принципів ми продовжили.

На основі узагальнення поглядів науковців було виокремлено спектр провідних принципів соціально-педагогічної профілактичної діяльності з агресивними підлітками, а саме:

- мотивації підлітків до профілактики агресії;
- чіткого уособлення процесу профілактики агресивної поведінки;

- прямих (безпосередніх) впливів профілактичних заходів на агресивного підлітка;
- аргументованого вибору неагресивних дій.

Так, *принцип мотивації підлітків до профілактики агресії* передбачає стимулювання підлітків до активної участі у профілактичних заходах. Його головне завдання: досягнути максимального усвідомлення тими підлітками, які мають підвищений рівень агресії доцільності роботи над собою по керуванню своїми емоціями й поведінкою та зменшення агресії у вчинках, діях, висловах.

Принцип чіткого уособлення процесу профілактики агресивної поведінки дозволяє чітко зорієнтувати профілактику на конкретного підлітка, який володіє підвищеним рівнем агресії у своїх діях та вчинках. На основі впровадження даного принципу у профілактичну діяльність ми можемо отримати такі позитивні результати, як-от: позитивне відношення до успіхів підлітків у подоланні агресивних намірів; толерантність під час роботи з агресивними підлітками на основі емпатії.

Принцип прямих (безпосередніх) впливів профілактичних заходів на агресивного підлітка передбачає створення шляхів для максимальної реалізації кожного підлітка. Під час профілактики агресивної поведінки даний принцип має відповідати наступним правилам, як-от: по-перше, усі профілактичні впливи повинні позитивно впливати на розвиток позитивних життєвих навичок, що не передбачають використання агресивних дій; по-друге, основний акцент у профілактиці агресивної поведінки доцільно зробити на зміну особистісних рис і якостей підлітків.

На основі системного використання соціальним працівником *принципу аргументованого вибору неагресивних дій* можна досягнути зменшення агресії через створення ситуації вибору, коли підліток не може не обрати неагресивні дії. Цей принцип допомагає створити належні передумови, щоб дії підлітка були без використання агресії. Тобто неповнолітній ставиться в умови, коли він включений в активну профілактичну роботу і має змогу уникнути прояву агресії

та обрати толерантну поведінку без застосування негативних емоцій чи агресивних дій.

Відзначимо, що виділені принципи відносимо як до індивідуальної, так і до групової профілактики й корекції. У нашому баченні активне впровадження виокремленого спектру принципів у профілактичну діяльність агресивної поведінки підлітків дасть змогу не лише розробити ефективні та системні профілактичні заходи та обрати для цього найбільш відповідні форми і методи, а й справді зацікавити підлітків у зменшенні агресії.

Таким чином, можемо констатувати, що соціально-педагогічна профілактика проявів агресивної поведінки у середовищі підлітків передбачає системну та виважену діяльність соціальним працівником у сфері мінімізації проявів агресії. Ми прагнули таким чином організувати свою роботу щоб забезпечити активне включення підлітків у діяльність, яка буде для них цікавою та максимально відповідатиме їхнім запитам та інтересам. У підсумку наголосимо, що соціально-педагогічна профілактика не дасть позитивних змін коли матиме разовий прояв, а не носитиме системний і цілеспрямований характер.

Примітимо, що профілактика агресивної поведінки підлітків передбачає такі практичні *етапи*:

- Діагностичний (аналіз ситуації);
- Прогностичний (визначення спектру практичних завдань та проєктування практичних механізмів організації профілактичної роботи з агресивними підлітками);
- Практичний (цілеспрямована і системна практична діяльність на основі чіткого використання найефективніших форм і методів для організації профілактики агресії);
- Аналітичний (аналіз отриманих результатів та оцінка ефективності діяльності з профілактики агресивної поведінки підлітків).

Чільне місце у профілактиці належить *методам і формам* роботи. У цьому питанні ми дослухались до порад О. Кононко, що під час практики

потрібно розуміти, що агресія у підлітка не зникне сама без сторонньої допомоги, тому доцільно працювати у цьому напрямку. Автор радить використовувати не лише бесіди, а й комплекс практично орієнтованих вправ. Великим позитивом у профілактиці підліткової агресії володіють творчі завдання, спеціально розроблені дидактичні ігри (Кононко, 2016, с. 6-7).

У бакалаврській роботі ми вважаємо за доцільне зробити наголос на доцільності активного використання індивідуальних та групових форм роботи з підлітками, для яких притаманний високий рівень агресії. Позитивним ефектом володіє активне навчання дітей підліткового віку позитивної практичної поведінки, яка сприяє суттєвій мінімізації агресії під час міжособистісного спілкування як з ровесниками, так і з молодшими чи старшими дітьми.

У практичній діяльності вагому роль посідають практичні *методам* роботи з агресивними підлітками. Так, цікавим у контексті нашого дослідження, вважаємо підхід М. Фіцули (Фіцула & Парфанович, 2007), які виокремлюють такі методи, як-от: переконання; використання громадської думки; самовиховання; надання допомоги; заохочення; організація діяльності; контроль. Провівши ґрунтовний аналіз публікацій науковців (Деркач, 2019; Сосновська, 2013), ми виокремили перелік, що охоплює як традиційні так і інноваційні методи профілактики агресії у підлітковому середовищі, а саме: *індивідуальні та групові тренінги, ділові та рольові ігри, педагогічне консультування*.

Таким чином, профілактика агресивної поведінки підлітків має бути системною, чітко спланованою. З психолого-педагогічної точки зору має включати мету; її мають реалізовувати конкретні суб'єкти-професіонали (психологи, соціальні педагоги, соціальні працівники); при практичній діяльності варто дотримуватися етапності у практичній роботі; для досягнення позитивного ефекту та зменшення агресії у підлітків фахівці мають виважено підходити до обрання ефективних форм та методів.

2.3. Організація і методика проведення експериментального дослідження та його результати

Відповідно до представлених теоретичних (перший розділ бакалаврського дослідження) розроблено методику організації експериментальної роботи, яка спрямована на вивчення стану профілактики агресивної поведінки підлітків в освітніх закладах та реалізацію у середовищі підлітків авторської соціально-педагогічної тренінгової програми «Стоп агресія».

Мета експерименту полягала у дослідженні стану проведення профілактики агресивної поведінки та розкритті особливостей прояву агресії серед підлітків і організацію практичної профілактичної діяльності.

До *основних завдань* експерименту віднесено:

- дослідження поширення агресивної поведінки серед підлітків;
- вивчення особливостей прояву агресивної поведінки, та виявлення ініціаторів та жертв агресії;
- аналіз стану організації профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти;
- розробка авторської програми та її впровадження.

Експериментальна база дослідження. Експериментальне дослідження було проведено з підлітками у **Волочиському ліцеї №1 Волочиської міської ради Хмельницької області**. Організація констатувального експерименту носила комплексний характер, включала методи та методики соціальної психології, соціальної педагогіки, загальної та вікової педагогіки, соціальної роботи. Експеримент було організовано у лютому – травні 2026 р. до якого ми залучили **18 учнів 7 класу**, практичного психолога та соціального педагога.

У ході експерименту використано наступні методи: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення та порівняння отриманих результатів); емпіричні (педагогічне спостереження, опитування (анкетування, інтерв'ю, бесіда), стандартизовані тести. Зокрема, під час проведення діагностики ми керувалися принципами: об'єктивності у зібранні фактів та їх інтерпретації;

різноманітності джерел інформації, що забезпечило валідність й достовірність; клієнтоцентризму (інтереси підлітків на першому місці).

З метою розв'язання завдань експерименту для школярів підліткового віку (учнів 7 класу) проведено: анкетування «Агресія в освітньому закладі», бесіду з класним керівником, педагогічне спостереження («Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці підлітків»), методику «Оцінка психологічної атмосфери у колективі», опитувальник «Оцінка рівня, форм та причин прояву агресивної поведінки». У додатку А представлено соціально-педагогічний інструментарій, який було використано під час організації експерименту. Обґрунтуємо доцільність обрання кожної методики.

Для якісної організації соціально-педагогічної діагностики була використана анкета для підлітків «Агресія в освітньому закладі». На основі аналізу отриманих відповідей ми могли встановити відсутність чи вираженість агресивних дій та вчинків по відношенню до кожного підлітка, що був залучений у експерименті. Розроблена анкета дозволила не лише чітко виділити підлітків, які стали об'єктом агресії, але й визначити ступінь прояву даного явища у ліцеї. Запитання анкетування охоплювали можливі ситуації взаємодії підлітка у колективі.

Для повноти і об'єктивності нашого дослідження було використано педагогічне спостереження. Мета спостереження – виявлення особливостей взаємодії підлітків в процесі міжособистісного спілкування у колективі ровесників. Для чіткості організації спостереження на основі порад Н. Волянчук та Г. Ложкіної розроблена «Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці підлітків» (Віктимологія та агресологія, 2010, с. 200-203). Спостереження здійснювалося за такою програмою:

- спостереження за поведінкою підлітків у класі;
- спостереження за поведінкою підлітків на уроках;
- спостереження за поведінкою підлітків у позаурочний час (зі слів їхніх батьків);

– спостереження за міжособистісним спілкуванням підлітків (культура мовлення; вживання прізвиськ, нецензурних слів).

З метою ґрунтовного вивчення психологічної атмосфери у підлітковому колективі було використано методику «Оцінка психологічної атмосфери у колективі» (А. Фідлера). На основі аналізу отриманих результатів встановлено рівень задоволеності стосунками в малій групі (класі), а також оцінено рівень (позитивний, нейтральний, негативний) психологічного клімату. Відповіді на запитання методики були анонімними, цей факт підвищив її надійність.

Дослідження рівня та причин прояву агресивної поведінки проводилося за допомогою опитувальника «Оцінки рівня, форм та причин прояву агресивної поведінки». Опитувальник передбачав встановлення терміну протягом якого здійснювалася агресія, або проявлялося неприязне ставлення зі сторони однокласників. Відповіді на запитання дозволили встановити головні причини агресивних дій, визначити форму агресії в кожному конкретному випадку та проаналізувати відношення педагогічного колективу до використання агресивних дій у стінах навчального закладу.

Для встановлення стану організації профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків ми використовували анкету «Оцінка стану організації профілактики та корекції агресивної поведінки школярів підліткового віку». У анкетуванні прийняли участь соціальний педагог, практичний психолог та класний керівник. Опрацювання результатів анкетування дозволило узагальнити експертні оцінки щодо використання соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків в конкретному закладі. Зокрема ми отримали оцінки фахівців щодо доцільності поєднання профілактики одержали характеристику труднощів з якими зіштовхуються фахівці.

Зупинимось на результатах. Так, аналіз відповідей підлітків на запитання анкетування «Агресія в освітньому закладі» дозволили установити, що 2 (11,11 %) підлітків не мають і не хочуть мати друзів у класі де навчаються. З'ясовано, що лише 1 (5,55 %) респондент інколи задумувався про зміну класного колективу, у якому навчається. Анкетування показало, що 3 (16,67 %)

школярів ніколи не були запрошені на святкування дня народження до однокласника. Негативним вважаємо те, що до 4 (22,22 %) опитаних їхні однокласники звертаються зневажливо (на прізвисько) та систематично ображають. З'ясовано, що 5 (27,78 %) опитаних відзначили, що їх часто висміюють однокласники. На запитання «Чи проводиш ти позаурочний час разом з однокласниками» переважна більшість (10 (55,56 %)) школярів обрала варіант – «іноді». На запитання «Чи приймаєш ти участь в іграх (розвагах), в які грають твої однокласники в позаурочний час?». Зокрема, варіант «так, залюбки» обрали лише 11 (61,11 %) опитаних. Тобто можемо констатувати, що третина учнівського колективу повністю, або частково ізольована від спільного проведення дозвілля.

Проведені бесіди з класними керівниками дозволили виявити підлітків, які були реальними жертвами агресивної поведінки зі сторони своїх однокласників. Так, встановлено, що 2 (11,11 %) підлітків були в ролі жертв, тоді як 3 (16,67 %) часто проявляють надмірну агресію у своїх діях та вчинках стосовно своїх однокласників.

Для встановлення особливостей прояву агресії у поведінці підлітків ми використали опитувальник «Оцінка рівня, форм та причин прояву агресивної поведінки», який дозволив встановити, що 12 (66,67 %) ніколи не відчували неприязного ставлення до себе зі сторони своїх однокласників, тоді як 6 (33,33 %) відчують неприязне ставлення до себе. З'ясовано, що більше $\frac{1}{2}$ від усіх опитаних вважають основною причиною неприязного ставлення до себе – несхожість «інакшість»; $\frac{1}{4}$ називають головною причиною важку психологічну атмосферу у класі; 20 % назвали як визначальну причину – власну беззахисність (не можуть постояти за себе); для 2 опитаних агресивні дії спричинені конфліктом з лідером класу.

Зокрема, відповідаючи на запитання «У чому проявляється неприязнь однокласників?» підлітки могли обрати декілька варіантів для своєї відповіді. Отримані результати були такими: 14 (77,78 %) опитаних зазначили, що про них розповсюджують неправдиву інформацію (записки й перешіптуються за їх

спиною); 15 (83,33 %) підлітків часто обзивають та придумують прізвиська; 10 (55,55 %) – інколи страждають від фізичної агресії; 5 (27,78 %) підлітків написали, що були випадки, коли їх залякували; 2 (11,11 %) вказали, що у них спеціально забирали їхні речі з метою розважитися; 1 (5,56 %) школяр поскаржився на вимагання грошей; 6 (33,33 %) опитаних вказали, що їм підставляли підніжки та плювали. Під час аналізу результатів організованого нами опитування, нас доволі сильно засмутив той факт, що підлітки-жертви агресії визнають, що педагоги (вчителі-предметники, класні керівники) не реагують на агресивні дії однокласників-агресорів та не надають належної підтримки жертвам агресії та знущань.

На основі педагогічного спостереження досліджено соціально-психологічні особливості жертв агресії. Так, спільними рисами для підлітків-жертв були: беззахисність, замкнутість, відсторонення від спілкування з однокласниками. Більшість підлітків не йшли на контакт, соромилися та були нерішучими, ми встановили присутність страху і сорому за неможливість відповісти на агресію.

У ході організації експерименту було з'ясовано, що профілактика підліткової агресії проводиться досить поверхово й представлена лише загальними заходами. Цей факт змусив нас організувати власну профілактичну діяльність. Так, у **квітні 2026 р.** для учнів Волочиського ліцею №1 Волочиської міської ради Хмельницької області ми організували та провели тренінгову програму «Стоп агресія», тривалістю 1,30 год. (Додаток Б).

Відзначимо, що тренінг було нами розроблено на основі методичних порад, які представлено у підручнику «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik» під авторством С. Семі та О. Сороки (Сеага&Сорока, 2021).

Загальний план тренінгу представлено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Загальний план тренінгової програми «Стоп агресія»

№	Назва етапу	Змістове наповнення
1	Вступна частина	Вступна частина Знайомство. Вправа «Це чудово!» Вправа «Правила роботи на тренінгу» Запитання та відповіді
2	Основна частина	Вправа «Два яблука» Робота у групах «Як розрізнити булінг та дружнє піддражнювання?» Розгляд практичних ситуацій Інтерактивна гра «Камінь – ножиці – папір» Вправа «Рука допомоги» Мозковий штурм «Хто допоможе?»
3	Підсумкова частина	Притча про жорстокість Вправа «Я – проти агресії» Підведення підсумків

Підсумкові результати щодо зменшення агресивності та покращення психологічної атмосфери в колективі підлітків представлено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Динаміка результатів дослідження психологічної атмосфери в підлітковому колективі під час експериментального дослідження

Час	Отримані дані		
	Позитивний психологічний клімат	Середній рівень психологічного клімату	Низький рівень психологічного клімату
Початок	3 (16,67 %)	8 (44,44 %)	7 (38,89 %)
Кінець	5 (27,78 %)	9 (50,00 %)	4 (22,22 %)

Як видно із даних табл. 2.2 на початок експерименту більше третини підлітків оцінювали психологічний клімат як негативний. Зокрема, лише 16,67% опитаних оцінили психологічний клімат як позитивний, тоді як 44,44 % виставили середні оцінки сформованості психологічного клімату. Відзначимо, що у кінці формувального етапу експериментального дослідження відбулися суттєві відмінності в оцінках психологічного клімату. Так, кількість

підлітків, які оцінили психологічний клімат у своєму класі як позитивний зросла практично у 2 рази (з 16,67 % до 27,78 %); тоді як кількість школярів, які вважають, що психологічний клімат у їхньому класі негативний теж суттєво зменшилася (з 38,89 % до 22,22 %). До прикладу, більшість підлітків після участі у тренінгу називали такі синоніми щоб описати психологічний клімат у своєму класі, як: доброзичливість, співпраця, взаємна підтримка, цікавість, захопленість, задоволеність від спілкування з однокласниками.

Отже, варто констатувати, що терпіння та увага до підлітків та їх потреб, постійне вдосконалення навичок спілкування, а також ефективна профілактична робота допоможуть знизити рівень агресивності.

Висновки до другого розділу

Організація експерименту носила комплексний характер, включала методи та методики соціальної психології, соціальної педагогіки, загальної та вікової педагогіки. До експерименту залучено 18 учнів сьомого класу, які навчалися у Волочиському ліцеї №1 Волочиської міської ради Хмельницької області, а також практичний психолог та соціальний педагог. Основні завдання експерименту полягали у дослідженні поширення агресивної поведінки серед підлітків; вивченні особливостей прояву агресивної поведінки та виявлення ініціаторів і жертв агресії; аналізі стану організації профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Згідно отриманих даних встановлено, що 2 (11,11 %) підлітків були в ролі жертв, тоді як 3 (16,67 %) часто проявляють надмірну агресію у своїх діях та вчинках стосовно своїх однокласників. З'ясовано, у закладах загальної середньої освіти відсутній системний підхід до організації профілактики агресивної поведінки. З метою профілактики агресивної поведінки підлітків ми пропонуємо виважену діяльність, яка базується на: вдосконаленні педагогічного супроводу на основі використання інтерактивних технологій. Позитивні результати щодо налагодження психологічного клімату отримано від впровадження тренінгу «Стоп – агресія».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У ході проведеного дослідження встановлено, що наукова дефініція агресія передбачає навмисне заподіяння шкоди іншій людині, яка цього не бажає. У соціально-педагогічній площині агресія є продуктом соціалізації. Проведено змістову характеристику агресії (визначено мету, природу, функції, види) досліджено підходи до класифікації агресії та проаналізовано найбільш характерні прояви агресії у підлітковому віці, а також зосереджено увагу вивченні причин виникнення агресії у дітей підліткового віку. Агресивність визначаємо як багатоаспектний соціально-психологічний феномен, що передбачає відсутність толерантності й співчуття та характеризується порушенням визнаних у суспільстві норм і правил поведінки. Зосереджено увагу на виокремленні найбільш вагомих ознак підліткової агресивності.

Агресивну поведінку розглядаємо як систему актів реагування особистості на несприятливі життєві ситуації за допомогою якої особа утверджує свою правоту, відстоює свою честь та гідність, а також розв'язує особисті проблеми. Агресивність дає змогу підлітку підвищити власну самооцінку, утвердити свої права і свободи та зреалізувати власні домагання. На основі агресії підліток може суттєво посилити свій вплив на близьке оточення та ефективно здійснювати контроль.

2. Підліткова агресія є мотивованою деструктивною поведінкою, яка передбачає нанесення шкоди іншим, вона не відповідає нормам, відображає неблагополуччя підлітка, а також яскраво демонструє його невміння адекватно реагувати на події у житті підлітка. У ході дослідження було проаналізовано найбільш характерні ознаки, що притаманні підлітковій агресії. На основі узагальнення психолого-педагогічної та соціальної інформації було встановлено, що підліткова агресія володіє як позитивними так і негативними рисами. Підлітки з підвищеним рівнем агресії володіють такими рисами характеру, як збудливість, дратівливість, демонстративність, неадекватна самооцінка, мають низьку самокритичність. У роботі охарактеризовано особливості прояву підліткової агресії, а також визначено гендерні.

3. Профілактика агресивної поведінки це системний чітко організований та цілісний процес, який охоплює з одного боку – створення належних умов для усуненню негативних впливів агресивної поведінки на особистісний розвиток підлітка, а з іншого – має позитивний вплив на вдосконалення особистості самого підлітка на основі формування толерантної позиції у процесі налагодження міжособистісного спілкування як з ровесниками, так і з старшими та молодшими дітьми. Встановлено, що профілактика має охоплювати первинну, вторинну та третинну та базуватися на комплексі обґрунтовано підібраних практичних заходів, які допомагають подолати прояви агресії та позитивно вплинуть на процес соціалізації підлітка.

Головну увагу зосереджено на характеристиці закономірностей, структури та етапів профілактики агресивної поведінки підлітків. Виокремлено та охарактеризовано принципи профілактичної діяльності з агресивними підлітками, які може активно використовувати соціальний працівник у своїй професійній діяльності.

4. Соціально-педагогічну діяльність з профілактики агресивної поведінки підлітків розглядаємо як елемент професійної діяльності соціального працівника, який доцільно проводити спільно з практичним психологом та соціальним педагогом. Профілактична діяльність агресивної поведінки охоплює систему конкретних профілактичних дій, спрямованих на запобігання деструктивній агресії. Проаналізовано завдання, аспекти, форми організації профілактичної роботи з агресивними підлітками.

5. Організація експерименту носила комплексний характер, включала методи та методики соціальної психології, соціальної педагогіки, загальної та вікової педагогіки. До експерименту залучено 18 учнів сьомого класу, які навчались у Волочиському ліцеї № 1 Волочиської міської ради Хмельницької області. Основні завдання експерименту полягали у дослідженні поширення агресивної поведінки серед підлітків; вивченні особливостей прояву агресивної поведінки; аналізі стану організації профілактики агресивної поведінки підлітків. З метою вдосконалення профілактичної діяльності розроблено та

проведено тренінг для підлітків «Стоп булінг», що був спрямований на налагодження ефективного міжособистісного спілкування. Головним результатом від його впровадження була превенція агресивної поведінки.

Проведене дослідження має завершений характер, однак не вичерпує всіх аспектів організації профілактики агресивної поведінки підлітків, яку може проводити соціальний працівник. Перспективи подальших напрацювань будуть зосереджені на вивченні можливостей арт-терапевтичних технологій у профілактиці агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dancanson, N. (1999). *Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools*. Routledge. 177.
2. Dodge, K. A. et al. (1990). Peer status and aggression in boys groups: Developmental and contextual analyses. *Child Devel.* N 61. 1289–1309.
3. Kalaur, S. (2022). Working with aggressive socially neglected adolescents: methodological and practical context. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруюва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка*, 5 (105), 127–134.
4. Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Blackwell Publ. 215.
5. Siagha, Sami. (2021). Основні проєкції дослідження агресивної поведінки як соціально-психолого-педагогічного явища. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конференції з міжнар. участю (Рівне, 26-27 березня 2021 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія»*. 108–111.
6. Stopping school violence. (2003). *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 5(2), 117–124 <http://www.springerlink.com/journals>
7. Алексеева, В., Костриця, Л. (2009). Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю. К. : Шк. Світ. 120.
8. Баранова, Н. (2005). Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог. Шкільний світ*, 36, 17–24.
9. Бафталовська, Н. Я. (2010). Агресивна поведінка підлітків. *Шкільному психологу. Усе для роботи*, 6, 9–11.
10. Беляєва, С. Я. (2013). Про дитячу агресію: [розділ з книги]. Дитячі негаразди : лікуємо любов'ю. К. : Редакції загальнопед. газет. 11–18.
11. Беляєва, С. Я. (2013). Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. К. : Ред. загальнопед. газет. 112.

12. Бреславець, Л. (2012). Корекційна програма зі зменшення агресії та підвищення рівня самооцінки: [тренінг для підлітків]. *Шкільному психологу. Усе для роботи*, 3, 35–39.
13. Васянович, Г. П. (2012). Основи психології : навчальний посібник. К. : Педагогічна думка. 114.
14. Вечірко, Н. (2016). Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог*, 9/10, 16–22.
15. Видайко, В. (2003). Психопрофілактика агресивної поведінки підлітків. *Психопрофілактика*. К. : Ред. загальнопед. газет, 66–86.
16. Видра, О. Г. (2011). Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К. : ЦУЛ. 112.
17. Вікова та педагогічна психологія (2014). Навчальний посібник для студ. вузів / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук [et al.] ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. 4-те вид., випр. й доповн. К. : Каравела. 400.
18. Віктимологія та агресологія (2010). Навчальний посібник / за ред. Н.Ю. Воляннюк, Г.В. Ложкіна ; Ун-т менеджменту освіти АПН України. К. ; Рівне : Прінт Хауз. 256.
19. Волошенко, М. О. (2019). Сучасні методи підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з девіантною поведінкою підлітків. *Професійна підготовка майбутніх фахівців соціономічної сфери: педагогічні інновації: монографія*. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 95–109.
20. Гайдамашко, І. А. (2013). Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Ірина Аркадіївна Гайдамашко; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 309.

21. Гайдук, В. (2011). Гендерні особливості агресивності підлітків. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, 27, 119–120.
22. Гарасимів, Ю. (2006). Причини і специфіка проявів агресивності у старшокласників. *Магістр*, 2, 66–69.
23. Гончаренко, С. У. (1997). Український педагогічний словник. К. : Либідь. 376.
24. Гулевич, Т. (2010). Знущення та агресія у шкільному середовищі: виступ перед педагогами. *Психолог. Шкільний світ*. N 40. 8–9.
25. Деркач, О. (2019). Вчимо долати агресію : використання арт-педагогічних технік у роботі з дитячою агресією. *Учитель початкової школи*, 12, 14–16.
26. Діагностика та корекція агресивності у дітей (2014). / упоряд. Т. Червонна. К. : Ред. загальнопедагогічних газет. 128.
27. Дронова, О. С. (2011). Емпіричне дослідження агресивної поведінки неповнолітніх у контексті схильності до ризику. *Практична психологія та соціальна робота*, 10, 67–74.
28. Дуткевич, Т. В. (2012). Дитяча психологія. Навч. посіб. К. : Центр учбової літератури. 424.
29. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери (2013). / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. 2-ге видання Київ, Сімферополь : Універсум. 536.
30. Енциклопедія освіти (2008). / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер. 1040.
31. Жизномірська, О. (2005). Гендерні особливості агресивності у підлітковому віці. *Формування гендерної культури майбутніх вчителів*, 131–134.
32. Зінченко, Н. (2013). Агресія та насильство. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*, 1, 37–38.
33. Ілляшенко, Т. (2019). Чому діти агресивні? *Початкова школа*. N 7. 15–18.

34. Калаур, С. М., Фалинська, З. З. (2010). Соціальна конфліктологія : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Тернопіль : Астон, 360.
35. Карпенко, Є. (2014). Вікова та педагогічна психологія : актуальні студії сучасних українських учених : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл. IV рівня акредит.]. Дрогобич : Посвіт. 152.
36. Кириченко, В. В. (2002). Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К. : Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. Ч. 3. 68–72.
37. Кононеко, О. (2020). Дитяча агресія – насильство чи самозахист? *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 1. 4–11.
38. Кононко, О. (2016). Навчаємо долати агресію: [молодший шкільний вік]. *Учитель початкової школи*, 10, 3–7.
39. Корнещук, В.В., Волошенко, М. О. (2015). Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки: навч. посіб. до тренг-курсу /. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович. 130.
40. Кравчук, С. Л. (2007). Статеві відмінності в особливостях застосування агресії особистістю в житті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*, 27-28, 40–42.
41. Лящук, Л. (2008). Агресивна дитина. *Психолог. Шкільний світ*, 30-32. 3–16.
42. Настюк, О. (2011). Агресивний підліток: [насильство у школі]. *Освіта України*. 25 лип. (№ 55/56), 6.
43. Парфанович, І. І. (2020). Обов'язкові компоненти технології профілактичної роботи. *Modern science: problems and innovations*. The 2nd International scientific and practical conference (May 3-5, 2020). SSPG Publish, Stockholm, Sweden, 592–596.

44. Пилипенко, В., Волянська, О. (2004). Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–23.
45. Пірен, М. І. (2003). Конфліктологія: Підручник. К. : МАУП. 360.
46. Поліщук, В., Слосанська, Г. (2014). Підготовка майбутніх соціальних працівників до попередження агресивного ставлення до дітей. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 714–717.
47. Романова, О. (2010). Особливості агресивної поведінки старшокласників. *Психологія і суспільство*. Спецвипуск : Наукові праці молодих учених, 60–63.
48. Сеага, С (2019). Потреба цілеспрямованої діяльності з підлітками, що мають підвищений рівень агресії. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти*: зб. наук. статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К. В. Бердянськ, 146–150.
49. Сеага, С., Сорока, О. (2021). Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradник. Тернопіль. Осадца Ю.В.,. 80 с.
50. Сосновська, Н. (2013). Профілактика агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог. Шкільний світ*, 9, 24–26.
51. Соціальна педагогіка. (2006) Підручник / За ред. проф. Капської А. Київ : ЦНЛ. 468.
52. *Соціальна педагогіка: мала енциклопедія* (2008). / За заг. Ред. проф. І. Д. Звереві. К. : Центр учбової літератури. 336.
53. *Соціальна педагогіка: словник-довідник* (2009) / Т. Ф. Алексєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Зверєва та ін.; за заг. ред. Т. Ф. Алексєнко. Вінниця: Планер. 542.

54. Степанов, О. М. (2011). Педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав. 416.
55. Сучасний психолого-педагогічний словник (2016) / авт. кол. за заг. ред. О.І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київська область): Домбровська Я.М. 473.
56. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід (2018) : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В. 300.
57. Тимофієнко, Т. (2014). Прояви агресивності в підлітків : діагностика й корекція. *Психолог*, 15/16, 49–112.
58. Ткачук, А. (2010). Агресія як форма прояву девіантної поведінки. *Психолог. Шкільний світ*. N 16. 17–18.
59. Федорченко, Т. Є. (2011). Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : [монографія]. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. 492.
60. Фіцула, М. М., Парфанович, І. І. (2007). Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч-метод. посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 424.
61. Цюрупа, М. В. (2004). Основи конфліктології та теорії переговорів: навч. посіб. К. : Кондор. 172.
62. Чаговець, Л. (2004). Психологічні особливості агресивності старших підлітків. *Психолог. Шкільний світ*, 15, 16–18.
63. Шапар, В. Б. (2004). Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор. 640.

ДОДАТКИ

Додаток А
Дії дорослих, які провокують агресію у підлітків (за С. Беляєвою)

Назва дії	Приклади дії, які використовують дорослі	Коротка характеристика та наслідки дії
Команди, накази	«Замовкни», «Негайно припини», «Я що сказав», «Щоб я більше цього не чув», «Припини, бо дістанеш»	Підліток відчуває неповагу, виникає почуття страху, безпорадності, самотності; у відповідь буде образа, вияв упертості, бурчання
Ігнорування, співчуття лише на словах	«Не звертай увагу», «Я тобі співчую...», «Заспокійся», «Зараз не до тебе», «Відчепися»	Підліток відчуває зневагу до своїх турбот, відкидання або применшення своїх страждань, що викликає спротив
Попередження, застереження, погрози	«Якщо ти не припиниш, я піду», «Ще раз повториться – я візьму ремінь», «Зараз ударю»	Коли такі дії є частими, підлітки звикають і перестають на них реагувати, дорослі у відповідь застосовують фізичні покарання
Моралізування, повчання	«Ти зобов'язаний поводитися так, як потрібно», «Ти маєш поважати дорослих», «Я тебе годую, тому слухайся мене і роби так як я кажу»	У підлітків складається відчуття тиску зовнішнього авторитету та провини; підлітки не схильні дослухатися до порад і підказок дорослих, як результат – вони висловлюють протест
Постійні поради, намагання все вирішити за підлітка	«На мою думку, треба було б...», «Я б на твоєму місці...», «Я краще знаю як потрібно», «Я був у такій ситуації, тому знаю»	Ущемляється бажання приймати самостійні рішення; такі дії знищують у підлітків прагнення розповідати дорослим про свої проблеми
Докази, нотації, лекції	«Варто вже знати, що...», «Ти вже дорослий, тому необхідно...», «Даремно я тобі довіряв цю справу», «Скільки разів я тобі говорив»	Викликають у підлітків захист або напад; вони можуть заперечувати, озлоблюються або відчувають пригнічення та розчарування, у них формується низька самооцінка
Образи, висміювання	«Плакса-квакса», «Ти просто бовдур (ідіот)», «Який же ти ледар», «Гіршої від тебе дитини у світі немає»	Підштовхують підлітків до захисних реакцій та висловлювань: «Сам такий», «Так і надалі робитиму»; викликають злість та образу
Випитування, розслідування, здогади	«То, що ж урешті-решт трапилось», «Я все одно дізнаюся правду», «Чому ти мовчиш», «А ну говори правду»	Підліток захищається, тому може цілеспрямовано обманювати, або перестати спілкуватися, щоб не наражатися на ще більші неприємності

Додаток Б
Соціально-педагогічний інструментарій для дослідження агресивності
Анкетування для підлітків «Агресія в освітньому закладі»

Інструкція

Шановний, учасник анкетування! Просимо уважно прочитайте та об'єктивно відповісти на запитання запропонованої анкети. Вам необхідно будь-якою позначкою помітити той варіант, який є найбільш вірним на вашу думку.

Запитання

Ваш вік _____ Стать Ж / Ч (необхідне підкресліть)

1. Скільки в тебе друзів у класі?
 - А) 2 і більше
 - Б) один
 - В) жодного
2. Чи хотів би ти змінити клас в якому ти навчаєшся на інший?
 - А) ні
 - Б) інколи
 - В) так
3. Чи запрошують тебе твої однокласники на день народження?
 - А) так
 - Б) тільки мій друг (подруга)
 - В) ні
4. Як однокласники звертаються до тебе?
 - А) на ім'я
 - Б) на прізвище
 - В) на прізвисько
5. Чи доводилося тобі чути, як твої однокласники обговорювали тебе?
 - А) ні, цього не трапляється ніколи
 - Б) так, але я відношуся до цього спокійно
 - В) так, і почуте мені не сподобалося
6. З яким настроєм ти зазвичай йдеш до школи?
 - А) бадьорим
 - Б) байдужим
 - В) сумним
7. Чи були випадки коли однокласники висміювали тебе?
 - А) ні
 - Б) лише одного разу
 - В) систематично
8. З ким ти сидиш за партою?

- А) з подругою (другом)
 Б) з однокласником якого посадив класний керівник
 В) сиджу за партою сам(а)

9. Чи проводиш ти позаурочний час разом з однокласниками?

- А) так
 Б) іноді
 В) ні

10. Чи приймаєш участь в іграх (розвагах) з однокласниками в позаурочний час?

- А) так залюбки
 Б) іноді
 В) не приймаю участі в іграх (розвагах)

Дякуємо за відвертість !

Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці підлітків

(за Н. Воляннюк та Г. Ложкіною [146, с. 200-203])

ПІБ дитини _____

Вік _____ період спостереження _____

ПІБ _____ того, хто заповнював

Показники агресивності	Поведінка	Частота прояву				
Вегетативні ознаки і зовнішні прояви агресивності	Червоніє (блідне) в стані роздратування чи гніву	0	1	2	3	4
	Кусає, облизує губи в стані роздратування чи гніву	0	1	2	3	4
	Стискає кулаки в стані образи	0	1	2	3	4
	Стискає кулаки в стані роздратування чи гніву	0	1	2	3	4
Тривалість виходу із стану роздратування чи гніву	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 15 хв.	0	1	2	3	4
	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 30 хв.	0	1	2	3	4
	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 1 год.	0	1	2	3	4
	Після агресивної реакції напружений протягом дня	0	1	2	3	4
Чутливість до допомоги дорослого	Не може заспокоїтися без допомоги дорослого	0	1	2	3	4
	Зауваження в усній формі не гальмують вербальної агресії	0	1	2	3	4
	Зауваження в усній формі не	0	1	2	3	4

	гальмують фізичної агресії	
	Відчуття неприязні до інших не корегується ззовні	0 1 2 3 4
Ставлення до власних агресивних проявів	Сам визнає негативні наслідки своєї поведінки і її припиняє	0 1 2 3 4
	Визнає негативні наслідки своєї поведінки після коментарів дорослого і припиняє агресію	0 1 2 3 4
	Визнає негативність поведінки, але продовжує агресію	0 1 2 3 4
	Не сприймає власні агресивні дії як негативні	0 1 2 3 4
Недостатність прояву гуманних почуттів	Робить щось на зло іншим	0 1 2 3 4
	Виявляє байдужість до страждань інших	0 1 2 3 4
	Прагне заподіяти іншому страждання	0 1 2 3 4
	Відсутність почуття провини після агресивних реакцій	0 1 2 3 4
Реакція на нову обстановку і на обмеження	Незвична обстановка не гальмує проявів агресії	0 1 2 3 4
	Незвична, нова обстановка провокує прояви агресії	0 1 2 3 4
	У ситуації обмеження активності проявляє агресію	0 1 2 3 4
	Чинить опір при спробі обмежити власні агресивні дії	0 1 2 3 4
Реактивність, чутливість до агресії інших	Реагує агресією на агресивні прояви інших	0 1 2 3 4
	Виявляє вербальні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших	0 1 2 3 4
	Виявляє фізичні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших	0 1 2 3 4
	Провокує агресію	0 1 2 3 4
Прояви агресії в присутності інших	Проявляє агресію один на один	0 1 2 3 4
	Проявляє агресію в присутності інших однолітків	0 1 2 3 4
	Проявляє агресію в присутності дорослих	0 1 2 3 4
	Ситуація спільної діяльності провокує прояви агресії	0 1 2 3 4
Фізична агресія,	Ламає, псує речі супротивника під	0 1 2 3 4

спрямована на предмет	час міжособистісного конфлікту	
	Псує свої речі в стані роздратування та гніву	0 1 2 3 4
	У стані роздратування та гніву псує ті речі, що потрапляють під руку	0 1 2 3 4
	Псує речі не залежно від стану і ситуації	0 1 2 3 4
Агресія, спрямована на інших дітей	Проявляє агресію стосовно інших у стані роздратування та гніву	0 1 2 3 4
	Виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших (штовхання, зачіпання)	0 1 2 3 4
	Виявляє агресію стосовно інших без видимої причини	0 1 2 3 4
	Провокує агресивні прояви інших	0 1 2 3 4
Агресія, спрямована на дорослих	Проявляє агресію, спрямовану на батьків	0 1 2 3 4
	Проявляє агресію стосовно незнайомої дорослої людини	0 1 2 3 4
	Проявляє агресію стосовно інших дорослих у стані роздратування та гніву	0 1 2 3 4
	Виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших дорослих (штовхання, зачіпання)	0 1 2 3 4
	Виявляє агресію стосовно інших дорослих без видимої причини	0 1 2 3 4
Прояви агресії, спрямованої на себе	Заподіює собі шкоду у стані роздратування та гніву (б'є кулаком у стіну, б'ється головою)	0 1 2 3 4
	Заподіює собі шкоду після агресивних реакцій спрямованих на інших	0 1 2 3 4
	Просить покарати за здійснену агресію	0 1 2 3 4
	Заподіює собі шкоду без видимих причин	0 1 2 3 4
Прояв агресії, спрямованої на тварин	Насильно ловить тварин	0 1 2 3 4
	Причиняє шкоду тварині в стані роздратування та гніву	0 1 2 3 4
	Заподіює шкоду тварині без видимих причин	0 1 2 3 4
	Убиває тварин	0 1 2 3 4
Прояви	Говорить образливі слова дітям	0 1 2 3 4

вербальної агресії	Говорить образливі слова дорослим	0	1	2	3	4
	Говорить нецензурні слова дітям	0	1	2	3	4
	Говорить нецензурні слова дорослим	0	1	2	3	4
Прояв фізичної агресії	Замахується	0	1	2	3	4
	Щипається, смикає за волосся	0	1	2	3	4
	Б'ється руками	0	1	2	3	4
	Б'ється ногами	0	1	2	3	4

Методика «Оцінка психологічної атмосфери у колективі» (за А. Фідлером)

Інструкція

На бланку приведені протилежні по значенню пари слів, за допомогою яких можна описати атмосферу у Вашому колективі. Вам необхідно дати відповідь по кожному з 10 пунктів шкали. Відповідь дається зліва направо в балах. Вам потрібно вибрати відповідний бал від 1 до 8. Чим ближче до правого або лівого слова в кожній парі (ви поставите знак «+»), тим більше виражена ця ознака у Вашому колективі.

Бланк до методики

№		1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Доброзичливість									Ворожість
2	Згода									Незгода
3	Задоволеність									Незадоволеність
4	Захопленість									Байдужість
5	Продуктивність									Непродуктивність
6	Теплота									Холодність
7	Співпраця									Відсутність співпраці
8	Взаємна підтримка									Взаємні докори
9	Цікавість									Нудьга
10	Успішність									Невдача

Дякуємо за відповіді!

Опитувальник «Оцінка рівня, форм та причин прояву агресивної поведінки»

Інструкція.

Шановний учасник опитування! Просимо Вас відповісти на запитання запропонованого опитувальника. Вам необхідно уважно прочитати запитання та будь-якою позначкою помітити обраний варіант відповіді. По можливості конкретизуйте свої відповіді прикладами.

Ваш вік _____ Стать Ж / Ч (необхідне підкресліть)

1. Як довго ти відчуваєш неприязне ставлення до себе зі сторони своїх однокласників чи ровесників?

- А) ніколи не відчуваю
- Б) почав відчувати нещодавно
- В) близько місяця
- Г) декілька місяців
- Д) кілька років
- Е) так було завжди
- Є) ваш варіант

2. У чому причина неприязного ставлення однокласників до тебе?

- А) я несхожий на них
- В) я не можу себе захистити
- Г) я знаходжуся в конфлікті з лідером класу
- Д) я часто їх ображаю
- Е) я погано навчаюся (або маю погану поведінку)
- Є) в нас «важкий клас»
- Ж) інші причини (вказіть які)

3. Відміть (*підкресли, що саме*) ті дії, які вчиняють по відношенню до тебе твої однокласники:

- А) штовхають, дають стусани;
- Б) обзивають, ображають;
- В) залякують, погрожують;
- Г) розповсюджують записки про мене, перешіптуються за моєю спиною, пишуть принизливі записи про мене на дошці або інших місцях;
- Д) вимагають гроші або відбирають обіди;
- Е) крадуть або ховають мої речі;
- Є) звертаючись до мене використовують образливе ім'я;
- Ж) використовували фізичну силу з метою примусового здійснення мною принизливих вчинків;
- З) плюють у мене, підставляють підніжку
- К) ваш варіант:

4. Чи підтримують вчителі відношення класу до тебе:

- А) так
- Б) ні
- В) ваш варіант

Дякуємо за відвертість!

Додаток В

Тренінг «СТОП АГРЕСІЯ»

Мета: ознайомити з поняттям булінгу як одного із видів агресії, дослідити його види та прояви; сформувати у підлітків нетерпимість до проявів агресії, розвинути у них навички поваги до однокласників.

Очікувані результати для підлітків:

- розуміти сутність агресії та уміти пояснити його сутність;
- розпізнавати агресію від дружніх піддражнювань;
- розробляти практичні механізми протидії та подолання агресії;
- демонструвати емпатію та вміння припиняти прояви агресії та знати до кого звертатися по допомогу.

Обладнання: плакати, аркуші, олівці, комп'ютер, доступ до Інтернету, мультимедійний проектор (бажано).

Цільова група: підлітки, які навчаються у 7-му класі (12-13 років).

Тривалість тренінгу: 1,30 год.

Хід заняття

I. Організаційна частина

1. Привітання учасників

Мета: повідомлення теми заняття, установка на роботу.

Тренер соціальний працівник. Доброго дня, шановні учасники тренінгу. Сьогодні ми з вами обговоримо важливу проблему насильства та жорстокості серед учнів. Кожному з нас, хоча б раз у житті доводилося зіткнутися з насильством та агресією у свою адресу. Агресія могла застосовуватися проти вас самих, ви могли бути свідком, або ж самі ставали тими, хто ображає інших. Ми поговоримо про насильство та жорстокість. Це явище називають булінгом. Сьогодні спробуємо зрозуміти почуття жертви булінгу, та поведінку агресора. Саме головне, що ми разом знайдемо шляхи допомоги постраждалій дитині та спробуємо убезпечити себе від булінгу.

2. Знайомство. Вправа «Це чудово!»

Мета: підвищити рівень згуртованості групи, допомогти учасникам тренінгу краще пізнати один одного, створити сприятливу атмосферу.

Учасники стоять у колі. Пропонує кожному по черзі вийти в центр кола і розповісти про якусь свою якість, уміння чи талант (наприклад, «я люблю танцювати», «я вмію стрибати через калюжі»). У відповідь на кожне таке висловлювання всі, хто стоять у колі, повинні хором відповісти: «Це чудово!» і одночасно підняти вгору великий палець.

3. Вправа «Правила роботи»

Мета: організація групи та створення можливості ефективної роботи.

Правила роботи:

1. Говоримо від свого імені.
2. Доброзичливі і активні.
3. Правило піднятої руки.
4. Один говорить – усі слухають.
5. Тут і тепер.
6. Навчаємося разом.

7. Конфіденційність.

Запитання до групи:

1. Чи згодні ви з правилами?
2. Чи маєте ще якісь пропозиції?
4. Вправа «Мої очікування»

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення власної відповідальності за досягнення певних результатів.

Тренер. Пропоную вам на яблучках, які ви знайдете у себе на спинках стільців, написати, а потім озвучити, що ви очікуєте від зустрічі і прикріпити їх до дерева очікувань.

II. Основна частина

5. Вправа «Два яблука»

Тренер. У мене в руках два яблука, однакові за сортом, кольором, розміром. А чим вони відрізняються? Суттєвої відмінності між ними немає. Я пропоную вам провести дослід. Одне яблуко покладемо на стіл. В іншому яблуці будемо знаходити щось погане і по черзі говорити йому про це, потім кидати на підлогу. («Ти таке погане, огидне», «Мені не подобається твій хвостик», «У тебе противна шкірка» та ін.).

Чи бачите ви тепер якусь відмінність між цим яблуком і тим, лежало на столі? Давайте розріжемо їх і подивимося, що всередині. Те, що лежало на столі, всередині біле, а друге – коричневе, вкрите «синцями» від ударів об підлогу. Діти, але це ж ми його таким зробили! Це наша провина! Те саме відбувається і з людьми, яких ми ображаємо чи обзиваємо. Зовні не бачимо, як це на них позначається, ми завдаємо їм величезну кількість внутрішніх ран!

Запитання для обговорення:

- Як почуваються ті, кого обзивають і цькують однолітки?
(Ображеними, пригнобленими, вони можуть вважати себе винними, часто плачуть.)

- Як це позначається на їхньому навчанні?
(Не хочуть ходити до школи, втрачають інтерес до навчання, пропускають заняття.)

- Що вони думають про тих, хто їх ображає?
(Вважають їх жорстокими і безсердечними.)

- Чому деякі люди ображають інших?
(Хочуть ствердитися за рахунок іншого; можливо, їх самих раніше ображали, і вони думають, що це нормально, вони роблять це за компанію з друзями).

Висновок: агресії може зазнати будь-яка дитина у школі, але жодна не заслуговує на таке ставлення.

6. Робота у групах «Агресія чи дружнє піддражнювання?»

Що, на вашу думку, трапляється частіше: агресія чи дружнє піддражнювання? **Агресія** – це агресивна поведінка, що повторюється, а піддражнювання є поодиноким випадком і не ставить за мету заподіяти людині шкоду.

Зараз ми з вами виконаємо вправу, у процесі якої ви повправляєтеся відрізняти дружні піддражнювання від булінгу.

Об'єднаємось у чотири групи.

Кожна група отримає по 3 ситуації. Прочитайте і визначіть що це, булінг чи дружнє піддражнювання? Поясніть свою думку і прикріпіть ситуацію до відповідної колонки на дошку.

Ситуації

- Ви з другом ідете до класу. «Поспіши, копухо, бо запізнаємося».
- Ти добре відповів на уроці. Однокласник сказав: «Молодець, вискочко!»
- Однокласник закриває ніс і каже: «Від тебе тхне, як від скунса! Це огидно!»

І всі в класі починають сміятися.

- Однокласник, дивлячись на твої нові штани, каже з посмішкою: «Де ти їх узяв? На звалищі?»

- Ти почав носити окуляри. Однокласник каже: «Вони так по-дурному виглядають, чотириокий!» Тобі стало сумно.

- Ти у друга в гостях. На обід подають шоколадний торт. Друг знає, що ти обожнюєш шоколад, і каже: «Треба швидко їсти, бо з нами сьогодні шоколадний монстр!»

- Ти виграв у свого брата гру. І він каже: «Не можу повірити... Я тебе вб'ю!»

- Ти обідаєш у шкільній їдальні. До тебе підходить однокласник, якого ти не любиш, і каже: «Тобі краще відмовитися від обіду, жиртрест».

- Ти і декілька однокласників граєте у баскетбол. Коли ти втретє не закидаєш м'яч у корзину, один із них каже: «Ну ти і мазило!» І всі сміються.

- Однокласник намалював твій портрет зі смішними вусами і повісив його на видноті. Всі сміються, але тобі зовсім не смішно.

- Ти кумедно танцюєш, щоб розсмішити друзів. Вони сміються. Тобі також смішно.

- Ти виконав пісню на шкільному конкурсі талантів. Після виступу твій однокласник сказав: «Ти співав, наче собака на ланцюгу». Тобі стало сумно.

Висновок: Булінг суттєво відрізняється від типових непорозумінь між друзями або однокласниками.

Булінг — це якщо:

- людині завдали болю, принизили фізично або словесно;
- така поведінка повторюється, хоча може статися й один раз;
- це було зроблено навмисно;
- людина, якій заподіяли шкоду, не може сама захистити себе;
- людина, яка вчинила булінг, має переваги (старша, фізично сильніша, у неї вищий авторитет у групі).

7. Гра «Камінь – ножиці – папір»

Об'єднайтеся в пари.

У цій грі існує складна система стосунків між трьома персонажами: каменем, ножицями і папером. Ножиці ріжуть папір, папір може накрити камінь, а камінь — зламати ножиці.

Стисніть одну руку в кулак і, одночасно вимовляючи «Ю-Зе-Фа» (або «Раз-Два-Три»), на останньому складі покажіть рукою один із трьох знаків:

камінь (кулак), ножиці («V» двома пальцями) або папір (відкрита долоня). Той, хто виграв, отримує один бал. Переможцем стане той, хто перший набере 3 бали.

Демонстрація відео «Камінь – ножиці – папір».

<http://autta.org.ua/ua/materials/material/V-deo--Kam-n--nozhits---pap-r/>

Запитання для обговорення:

- Як почувався Папірець, коли вперше прийшов до школи? (Злякався, бо побачив групу ножиць, які сильніші за нього.)
- Що він відчув, коли зустрів папірців? (Зрадів.)
- Як його зустріли папірці? (Почали ображати, штовхати.)
- Хто допоміг Папірцеві? Як він це зробив? (Папірцеві допомогли одні із Ножиць, відігнавши кривдників і подавши йому руку.)
- Що побачили Папірець і Ножиці, коли йшли зі школи? (Як двоє камінців ображають маленького Камінчика.)
- Що зробили Ножиці? (Сховалися за стовпом, бо боялися камінців.)
- Хто допоміг Камінчикові захиститися від кривдників? (Папірець прогнав кривдників і подав Камінцю рюкзак.)
- Що Камінчик зробив для Ножиць? (Усміхнувся Ножицям і подарував квітку.)
- Який висновок можна зробити з цієї історії? (Сильніший завжди має захищати слабших.)

Розглянемо, як це буває в реальному житті серед ваших однолітків.

<http://autta.org.ua/ua/materials/material/Antibul-ng/>

Висновок: Підтримка та взаємодопомога дуже важливі для людини, що зазнає насилля, булінгу. Якщо ви стали свідком такої ситуації, не можна бути байдужим, треба намагатися припинити насилля, за потреби покликати на допомогу».

8. Вправа «Рука допомоги»

За даними різних досліджень, майже кожен третій учень в Україні так чи інакше зазнавав булінгу в школі, потерпав від принижень і насмішок. Жертви булінгу переживають важкі емоції — почуття приниження та сором, страх, розпач і злість. Такі учні іноді просто бояться ходити до школи. Допомогти жертві булінгу інколи досить просто. Перше, що ти можеш зробити, — не підтримувати тих, хто знущується. Твоє ставлення має бути таким, щоб ініціатори булінгу відчували, що ти не погоджуєшся з тим, що відбувається. Якщо бачиш, що з когось насміхаються, допоможи йому вийти з цієї ситуації, покажи свою підтримку, скажи, що він чи вона не заслуговує на таке ставлення. Люди, яких ображають, часто почуваються самотніми — допоможи їм відчувати, що вони не одні. Обведіть долоню і напишіть на кожному пальці способи боротьби з булінгом.

Висновок: Наша підтримка дуже важлива для людини, яка зазнає булінгу.

9. Мозковий штурм «До кого звертатися у разі булінгу»

Ми знаємо, що робити і до кого звертатися, якщо раптом заболить зуб чи захворіємо на грип. А як бути, коли ситуація булінгу не вирішується на рівні однолітків?

За правилом піднятої руки назвати, до кого можна звернутися, якщо ви стали свідком або жертвою булінгу. *(Всі ідеї записуються на дошці).*

Орієнтовні варіанти відповідей:

- батьки;
- старший брат або сестра;
- друг (друзі) зі старших класів;
- друг (друзі) не зі школи;
- класний керівник;
- директор школи;
- батьки кривдника;
- поліція;
- шкільний психолог;
- «гаряча лінія» з питань насильства та захисту прав дітей:

0 800 500 225.

Висновок: Не треба соромитися зізнатися іншим у виникненні ситуації булінгу. Найкраще сказати про це дорослим, яким ви довіряєте. Пам'ятайте, що коли кривдника не зупинити, можуть постраждати інші діти.

III. Підсумкова частина

Притча про жорстокість

В одному з монастирів Шаоліню майстер навчав учня. І якось учень поставив майстру запитання:

— Учителю, а як довідатися, наскільки я жорстокий?

— Щоразу, коли ти завдаватимеш удару своєму ворогу, уяви себе на його місці і відчуй його біль. І якщо один раз ти не відчуєш болю — знай, жорстокість поглинула тебе.

Вправа «Серце доброти»

Роздати учням «серця доброти».

Тренер. Було б набагато ліпше, якби люди замість булінгу робили щось

добре один для одного. Напишіть на серці те, що може допомогти іншій людині, зігріти їй душу (поділитися парасолькою під час дощу, притримати для когось двері).

Зберіть усі «серця», перемішайте їх, запропонуйте кожному учаснику витягнути навмання одне серце та впродовж наступного тижня зробити те, що написано на його серці доброти, для когось іншого.

Список використаної літератури

1. Король А. Причини та наслідки явища боулінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2(13).
2. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014.
3. Знай та захищай свої права. Робочий зошит. К., 2006.
4. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників. *Психолог*. 2006. № 9.
5. Лемак М.В., Петрище Ю.В. Психологу для роботи: діагностичні методики. [збірник психодіагностичних методик]. Ужгород, 2011.
6. Федосенко Е.В. Психологическое сопровождение подростков: система работы, диагностика, тренинги. Монография. СПб.: Речь, 2008
7. Психологічний супровід навчально-виховного процесу. Навчально-методичний посібник / Д.Д. Романовська, Л.В. Кирилецька. *Психологія: [електронний посібник]*. Чернівці: ІППОЧО, 2015.
8. Не смійся з мене. Посібник для вчителя. Проект "Повага Дією" (Ярроу П., Лора Паркер Роерден)
9. Морено Я.Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Пер. с англ. А. Боковой. М. : Академический Проект, 2001.
10. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Комплекс дій для батьків, видання про підлітків: Що можуть зробити батьки, щоб допомогти своїм дітям-підліткам досягти успіху.
<http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>
11. Марія Бурмака & Peter Yarrow " Повага дією - Operation Respect Ukraine"
<https://www.youtube.com/watch?v=s5dHRDM1cE4>
12. Мультфільм «Міст» <https://www.youtube.com/watch?v=BJnLeZzSVZM>